

UDK 32-05Pazman, J.
[262.14:329] (497.5)“191”
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 20. veljače 2016.
Prihvaćeno za objavljivanje: 10. svibnja 2016.

POLITIČKI RAD SVEĆENIKA JOSIPA PAZMANA U SVJETLU SABORSKIH GOVORA

Ana BIOČIĆ, Zagreb

Josip Pazman bio je iznimno involviran javni djelatnik – profesor na Bogoslovnom fakultetu, rektor Sveučilišta u Zagrebu, kanonik Zavoda sv. Jeronima. U politici je bio pristaša kršćanskih socijala te kasnije pripadnik frankovačke Stranke prava. Kao član potonje stranke izabran je saborskim zastupnikom početkom 1916. godine u kotaru Nova Gradiška. U radu se kronološki i tematski raščlanjuju Pazmanovi saborski govori u svrhu utvrđivanja njegovih stavova o politici, kulturi, obrazovanju ili gospodarstvu, čime se upotpunjuju dosadašnje spoznaje o Pazmanu.

KLJUČNE RIJEČI: *Josip Pazman, svećenik, Hrvatski sabor, Stranka prava, frankovci, Prvi svjetski rat, 20. stoljeće, crkvena povijest.*

Uvod

O Pazmanu se dosad uvelike pisalo kao o zaslužnom teologu, profesoru današnjega Katoličkoga bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu kao i o rektoru tog Sveučilišta te rektoru rimskog Zavoda sv. Jeronima.¹ Osim pisanih radova u 2015. godini organiziran je i znanstveni skup na kojem je ponajprije pažnja bila usmjerena na njegov znanstveni i pastoralni rad.² Premda je Pazmanov politički rad prikazan u prilogu Ivice Zvonara, no

¹ O životu i radu J. Pazmana više pogledati u: D.[avid] K.[arlović], »PAZMAN Josip dr.«, *Znameniti i zaslužni Hrvati*, Zagreb, 1925., str. 210; Ivan MIKLENIĆ, *Dr. Josip Pazman (1863 – 1925). Život i kanonistički rad. Bio bibliografski prikaz*, diplomski rad, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1992.; Matija BERLJAK, »Dr. Josip Pazman i Bogoslovska smotra«, *Bogoslovska smotra*, god. 70, br. 3-4, Zagreb, 2000., str. 507–522; Matija BERLJAK, »Mons. dr. Josip Pazman: prvi rektor (1863–1925)«, *Papinski hrvatski zavod svetoga Jeronima: (1901–2001): zbornik u prigodi stote obljetnice Papinskog hrvatskog zavoda svetog Jeronima*, Zagreb, 2001., str. 399–428; Stjepan MATKOVIĆ, »PAZMAN Josip. Životopisi istaknutih pripadnika Hrvatskoga katoličkog pokreta«, *Hrvatski katolički pokret. Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Zagrebu i Krku od 29. do 31. ožujka 2001.* (ur. Zlatko MATIJEVIĆ), Zagreb, 2002., str. 829–830; Matija BERLJAK, *Dr. Josip Pazman (1863. – 1925.)*, Zagreb – Rim, 2015.

² Znanstveni skup »O životu i djelu Josipa Pazmana« održan je u Pakracu 7. studenoga 2015. godine.

nije njegovo djelovanje u sabornici.³ Osim sporadičnih i šturih informacija o Pazmanovu djelovanju u Saboru 1913./1918. godine spomenutih u knjizi Bogdana Krizmana, u literaturi ne nalazimo više podataka o toj temi.⁴ Štoviše, nije točno utvrđeno ni od kada je zapravo bio saborski zastupnik.⁵

Uvid u njegove saborske govore važan je jer ne otkriva samo Pazmanove političke stavove nego i one o kulturi, znanosti i gospodarstvu. Upravo stoga držimo opravdanim rasvijetliti neistražen dio Pazmanova života, njegovo djelovanje u sabornici, te time dopuniti dosadašnje znanstvene spoznaje o samom Pazmanu, ali i potaknuti eventualne komparativne studije o političkom djelovanju klera, posebice njihovu angažmanu u Hrvatskom saboru.

Pazman političar

Pazman je prvotno bio involviran u politiku kao član skupine oko lista *Hrvatstvo*, koja je zagovarala aktivno uključivanje katolika u politički život.⁶ Njegovo ime nalazimo 1906. godine među članovima delegacije (uz Mirka Marchettija i Frana Milobara) koja je pregovarala o fuziji s Hrvatskom strankom prava, a zastupali su je Ante Bauer, August Harambašić i Stjepan Zagorac. Skupina oko *Hrvatstva*, a tako i Pazman, nije prihvaćala politiku »novog kursa«, kao Hrvatska stranka prava, što je u konačnici dovelo do raskida pregovora.⁷ Potom se *Hrvatstvo* počelo okretati frankovcima, političkim istomišljenicima, dajući im podršku uoči izbora 1906. godine.⁸ Premda je postojala međusobna simpatija, skupina oko *Hrvatstva* odlučila se za drukčiji oblik suradnje – početkom studenoga 1906. godine na skupštini u Zagrebu povezala se s Hrvatskom radničkom zajednicom.⁹ Predstavili se kao nova politička stranka Hrvatska kršćansko-socijalna stranka prava.¹⁰ Prema

---

³ Ivica ZVONAR, »Mons. dr. Josip Pazman (1863. – 1925.): prilog poznavanju političkog djelovanja«, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 37, br. 2, Zagreb, 2005., str. 423–443.

⁴ Bogdan KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnosi*, Zagreb, 1989., str. 94, 114, 140, 149, 394.

⁵ B. Janjatović u svojoj knjizi piše, a I. Zvonar u svom članku preuzima, kako je Pazman saborski zastupnik od 1910. godine za kotar Nova Gradiška, što nije točno. Naime, Pazman se od 1910. godine tri puta neuspješno kandidirao za saborskog zastupnika, ali za kotar Draganić, tek je u siječnju 1916. godine ovjeren za člana Sabora. Više: dalje u radu i Bosiljka JANJATOVIĆ, *Stjepan Radić: progoni, zatvori suđenja: 1889. – 1928.*, Zagreb, 2003., str. 153, bilj. 498; I. ZVONAR, »Mons. dr. Josip Pazman (1863.–1925.): prilog poznavanju političkog djelovanja«, str. 427.

⁶ Politički program te skupine vidi u: Mario STRECHA, »Od katoličkog hrvatstva do katoličkog pravaštva«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, god. 34-35-36, br. 1, Zagreb, 2004., str. 125–127.

⁷ Više o fuziji Hrvatske stranke prava i skupine oko *Hrvatstva* vidi u: Mario STRECHA, »Politički katolicizam i politika »novog kursa«. I. dio. Skupina oko *Hrvatstva* i u borbi protiv politike »novog kursa« i Hrvatsko-srpske koalicije«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, god. 38, br. 1, Zagreb, 2006., str. 189–191.

⁸ Između ostalog zalagali su se za aneksiju Bosne i Hercegovine, odbijali su politiku »novog kursa«. Više u: Mario STRECHA, »Politički katolicizam i politika »novog kursa«. II. dio. Skupina oko *Hrvatstva* i u borbi protiv politike »novog kursa« i Hrvatsko-srpske koalicije«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, god. 39, br. 1, Zagreb, 2007., str. 146–149, 153, 157–158.

⁹ Više o Hrvatskoj radničkoj zajednici i kršćanskim socijalima pogledati u: Stjepan MATKOVIĆ, »Stranka prava i Hrvatski kršćanski socijali«, *Hrvatski katolički pokret. Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Zagrebu i Krku od 29. do 31. ožujka 2001.* (ur. Zlatko MATIJEVIĆ), Zagreb, 2002., str. 322–323.

¹⁰ Više o skupštini i razlozima nastanka Hrvatske kršćansko-socijalne stranke prava u: M. STRECHA, »Politički katolicizam i politika »novog kursa«. II. dio.«, str. 168–169.

samom nazivu stranke jasno je da je riječ o kršćanskim socijalima koji se zalažu za rekri-stijanizaciju društva u cjelini, a svoju politiku temelje na načelima pravaškog Programa iz 1894. godine, odnosno rješenje hrvatskog pitanja vide u ujedinjenju hrvatskih zemalja unutar Monarhije na osnovi hrvatskog državnog prava.¹¹ Stranka nije u potpunosti zaživjela jer je bila riječ o dvijema, na političkoj sceni marginalnim skupinama.¹² Upravo zbog toga se nastavlja ranije započeto povezivanje s frankovcima.¹³ Prvi znakovi zbližavanja naziru se u tiskovinama kršćanskih socijala, *Hrvatstvo*, i frankovaca, *Hrvatsko pravo*.¹⁴ Pazman je aktivno sudjelovao u pregovorima o fuziji Starčevićeve hrvatske stranke prava i kršćanskih socijala u Stranku prava, a koja je konačno ostvarena u ljeto 1910. godine.¹⁵ Premda su frankovci zagovarali liberalne slobode građana i bili kritički nastrojani prema ulozi vjere u politici, promijenili su svoje stavove sukladno oslabjeloj poziciji na hrvatskoj političkoj sceni. Naime, frankovci nisu ostvarili svoje planove prilikom aneksije Bosne i Hercegovine, nisu postigli uspjeh na izborima 1908. godine, a težak udarac im je iste godine zadalo i odvajanje dijela stranke – Starčevićeve stranke prava – na čelu koje je bio Mile Starčević i koja je zagovarala povratak izvornim Starčevićevim idejama, odnosno odmak od velikoaustrijskih krugova. Hrvatska kršćansko-socijalna stranka prava je, pak, bila svjesna da nije dovoljno jaka na političkoj sceni, a prihvaćanje pravaštva približilo ju je frankovcima. U takvim okolnostima fuzija je bila mogućnost ali i realna potreba obaju strana. Prilikom pregovora o fuziji upravo je Pazman bio jedan od zastupnika kršćanskih socijala, uz Dragutina Hrvoja i Josipa Lončarića. Stranka prava svoje je snage usmjerila na saborske izbore 1910. godine kako bi na njima postigla što bolji rezultat.¹⁶

Pazman je tada bio kandidat za izborni kotar Draganić (Karlovačka županija). Tri puta se kandidirao za saborskog zastupnika u navedenom kotaru. Premda je godine 1910. održao uspješnu predizbornu skupštinu u Draganiću,¹⁷ uvjerljivo je pobijedio njegov kasnije stranački kolega Gustav Modrušan s 478 glasova prema Pazmanovih 212.¹⁸ Kako je kralj u studenome raspustio Sabor i odredio saziv novoga, tako su predviđeni i novi izbori 15. prosinca 1911. godine.¹⁹ Pazman je ponovno bio kandidat Stranke prava u kotaru Draganić, a protukandidati su mu bili Gustav Modrušan (pripadnik Stranke prava te kandidat

¹¹ Politički, gospodarski, vjersko-prosvjetni program Hrvatske kršćansko-socijalne stranke prava vidi u: M. STRECHA, »Politički katolicizam i politika «novog kursa«. II. dio.«, str. 170–173.

¹² Više je čimbenika utjecalo na to da je Hrvatska kršćansko-socijalna stranka prava ostala na marginama političke scene: jačanje Hrvatske pučke seljačke stranke, Katolički pokret, koji joj je trebao dati zamaha još nije zaživio i nije prošireno izborni pravo na šire pučanstvo. Više u: M. STRECHA, »Politički katolicizam i politika «novog kursa«. II. dio.«, str. 173–174.

¹³ Frankovci i *Hrvatstvo* su dijelili stavove o potrebi izborne reforme i uvođenja općeg prava glasa, *Hrvatstvo* je branilo Franka zbog napada oko *afere Strassnoff* i pregovora s velikoaustrijskim krugovima, napadali su i jedni i drugi Hrvatsko-srpsku koaliciju i težili aneksiji Bosne i Hercegovine. Više u: M. STRECHA, »Politički katolicizam i politika «novog kursa«. II. dio.«, str. 179–184, 187–189.

¹⁴ Indikativno od osnutka lista *Hrvatstvo* ono se nije obrušilo na Starčevićevu hrvatsku stranku prava kao na ostale. Više u: Mario STRECHA, »Profiliranje i pozicioniranje skupine oko »Hrvatstva« na sceni banske Hrvatske«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, god. 37, br. 1, Zagreb, 2005., str. 163, 171–172.

¹⁵ S. MATKOVIĆ, »Stranka prava i Hrvatski kršćanski socijali«, str. 324–325.

¹⁶ S. MATKOVIĆ, »Stranka prava i Hrvatski kršćanski socijali«, str. 325–326.

¹⁷ *Sloga*, god. 1, br. 43, Karlovac, 23. listopada 1910.

¹⁸ *Sloga*, god. 1, br. 44, Karlovac, 2. studenoga 1910.

¹⁹ Više o sazivima i raspustima Sabora početkom 20. stoljeća vidi u: Ivo PERIĆ, *Hrvatski državni sabor 1848. – 2000.*, sv. 2, Zagreb, 2000., str. 368–400.

u ime Hrvatsko-srpske koalicije) i ozaljski župnik Gavro Grandavac (Stranka narodnog napretka).²⁰ Izbori nisu prošli u ozračju regularnosti, a pobijedio je Grandavac s oko 300 glasova više.²¹ No, taj se Sabor nije ni sazvao, a već je bio raspušten preko *Narodnih novina* 27. siječnja 1912. godine.²² Zanimljiv je podatak kako je, prije raspusta Sabora 27. siječnja, u kotaru Klanjec izabrani zastupnik V. Homotarić preminuo, pa novine *Naše pravice* donose vijest da Stranka prava početkom siječnja kandidira Pazmana na tom biračkom području.²³ No, vjerojatno je raspust Sabora razlog zašto ne nalazimo daljnje vijesti o tome. U međuvremenu je, između dvaju saborskih izbora u listopadu 1910. i prosincu 1912. godine, osnovana Svepravaška organizacija,²⁴ a na njezinoj sjednici održanoj početkom listopada 1911. godine, na kojoj je ustanovljena Vrhovna uprava, Pazman je izabran rižničarom. Navedeno možemo uzeti još jednim dokazom njegove aktivne uključenosti u djelovanje Stranke prava.²⁵

Raspustom Sabora u siječnju 1912. godine uslijedilo je neustavno stanje, komesarijat, a tek dolaskom bana Ivana Skerlecza, nakon njegova dogovora s Hrvatsko-srpskom koalicijom i ugarskim ministrom predsjednikom Istvánom Tiszom, raspisani su novi izbori za 16. prosinca 1913. godine. Pazmana ponovno nalazimo kao kandidata koaliranih frankovaca i kršćanskih socijala za kotar Draganić.²⁶ Ipak, odustao je od kandidature u korist župnika Petra Trbuhe.²⁷ Budući da Pazmanova ostavština nije sačuvana,²⁸ a u periodici osim obavijesti o Pazmanovu odustajanju ne nalazimo detalje, razlozi povlačenja ostaju nepoznati. Izabran je Gustav Modrušan sa 60 glasova više od svojih protukandidata.²⁹ Nakon atentata na Franju Ferdinanda, 13. srpnja 1914. godine, Sabor je odgođen, no, nastavio je s radom u lipnju 1915. godine te je zasjedao i u ratnim godinama.³⁰ Pazmana nalazimo u ovoj saborskoj periodici, početkom 1916. godine, kao saborskog zastupnika za kotar Nova Gradiška.³¹

U jeku rata, sredinom svibnja 1917. godine, Austrijsko političko društvo pozvalo je na sastanak u Beč političke predstavnike Hrvata, Slovenaca i Srba. Na sastanku je trebalo raspraviti rješavanje južnoslavenskog pitanja. Političke opcije koje su bile sklone riješiti hrvatsko pitanje unutar posebne zajednice južnoslavenskih naroda odbile su doći (Starčevićeva stranka prava, Hrvatsko-srpska koalicija, dio političara iz Bosne i Hercegovine), a odazvali su se predstavnici Slovenske ljudske stranke, frankovci, i pravaši »izvan

²⁰ *Sloga*, god. 2, br. 50, Karlovac, 17. prosinca 1911.

²¹ Pazman je opisao neregularnosti prilikom izbora (npr. njegovim biračima bilo je onemogućeno glasovati). Vidi u: 137. saborska sjednica od 22. prosinca 1916. godine u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije za petogodište 1913. – 1918.* (dalje: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*), Zagreb, 1917., sv. 4, str. 153.

²² I. PERIĆ, *Hrvatski državni sabor 1848.–2000.*, sv. 2, str. 374–375.

²³ »Politički tjedan«, *Naše pravice*, god. 9, br. 3, Varaždin, 18. siječnja 1912.

²⁴ O Svepravaškoj organizaciji više u: Mirjana GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb, 1973., str. 381.

²⁵ I. ZVONAR, »Mons. dr. Josip Pazman (1863.–1925.): prilog poznavanju političkog djelovanja«, str. 427–428.

²⁶ *Jutarnji list*, god. 2, br. 535, Zagreb, 7. prosinca 1913. godine, str. 3.

²⁷ *Jutarnji list*, god. 2, br. 537, Zagreb, 11. prosinca 1913. godine, str. 3.

²⁸ I. ZVONAR, »Mons. dr. Josip Pazman (1863. – 1925.): prilog poznavanju političkog djelovanja«, str. 423 i bilj. 2.

²⁹ »Izbori u Hrvatskoj«, *Naše pravice*, god. 10, br. 52, Varaždin, 24. prosinca 1913.

³⁰ I. PERIĆ, *Hrvatski državni sabor 1848. – 2000.*, sv. 2, str. 378–379, 392–393.

³¹ »Velikajna pobjeda hrvatske misli«, *Hrvatsko pravo*, god. 3, br. 3, Varaždin, 15. siječnja 1916.

stranaka«. ³² Pazman je sudjelovao na sastanku ukazavši na potrebu zajedničkog djelovanja Hrvata i Slovenaca. ³³ Zauzeo je stav protivan idejama izraženim u Svibanjskoj deklaraciji, kao i njegova Stranka prava, a taj je stav zadržao cijelo vrijeme, što ga je u konačnici stajalo sveučilišne karijere. Naime, kako je Jugoslavenski klub u Carevinskom vijeću u Beču donio Svibanjsku deklaraciju, koja je počivala na načelu državnopravnog i upravnog ujedinjena »južnoslavenskih zemalja« Monarhije, tako se frankovci s njezinim sadržajem nisu slagali. U svojem su glasilu pisali kako je jugoslavenstvo suluda ideja koja je u oprečnosti s hrvatstvom. ³⁴

Budući da se nisu slagali s novim političkim konstelacijama, frankovci nisu sudjelovali u radu Narodnog vijeća, iako su imali 12 zastupničkih mandata. ³⁵ Do samoga kraja su ustrajali na čvrstim vezama s Austrijom i rješenju hrvatskog pitanja unutar Monarhije bez Kraljevina Srbije i Crne Gore. U Saboru su 14. listopada 1918. godine iznijeli svoj *Zahtjev* u kojem su tražili ukidanje Hrvatsko-ugarske nagodbe i ujedinjenje hrvatskih zemalja na osnovi državnog prava. Pokušali su djelovati i agitiranjem kod kralja. Pazman je s Ivom Frankom i Aleksandrom Horvatom, prema navodima samoga kralja Karla IV. (I.), bio kod njega u Beču u audijenciji. Cilj posjeta bio je izvijestiti kralja o stavovima Stranke prava o hrvatskom pitanju. Premda je kralj pristao na trijalističko rješenje i frankovci su mislili da su postigli uspjeh, potonji je izostao. ³⁶

Posljedica takvog političkog djelovanja, koje se nastavilo i nakon osnutka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevina SHS), bila je Pazmanovo uhićenje 25. ožujka 1919. godine. Uhićen je zbog političkog djelovanja u inozemstvu, a nije bio jedini nepodoban političar, također su uhićeni i Vladimir Prebeg, Milan Kovačević te Stjepan Radić. ³⁷ U zatvoru je bez suđenja proveo godinu dana. Točan razlog uhićenja bio je prosvjed njegove stranke napisan samo dan nakon proglašenja Kraljevine SHS, 2. prosinca 1918. godine (Pazman ga je također potpisao) i poslan 27. veljače 1919. godine Privremenom narodnom predstavništvu u Beograd i mirovnoj konferenciji u Pariz. U prosvjedu su potonje Predstavništvo nazvali ilegalnim tijelom jer nije zastupalo hrvatski narod s obzirom na činjenicu da u njemu nisu bili predstavnici Hrvatske stranke prava (kako se sada zvala Stranka prava) i Hrvatske pučke seljačke stranke. ³⁸ U konačnici Pazman je iste 1919.

³² Detalje sastanka vidi u: Zlatko MATIJEVIĆ, »Reakcije frankovačkih pravaša na »Svibanjsku deklaraciju« i njezine promicatelje (1917. – 1918.)«, *Riječki teološki časopis*, god. 12, br. 1 (23), Rijeka, 2004., str. 235–237.

³³ I. ZVONAR, »Mons. dr. Josip Pazman (1863.–1925.): prilog poznavanju političkog djelovanja«, str. 428.

³⁴ Stav frankovaca prema Svibanjskoj deklaraciji vidi u: Z. MATIJEVIĆ, »Reakcije frankovačkih pravaša na »Svibanjsku deklaraciju« i njezine promicatelje (1917.–1918.)«, str. 238, 242–245.

³⁵ Dio frankovaca je želio sudjelovati u radu Narodnog vijeća jer su mislili da će im to omogućiti djelotvornije političko djelovanje. Više o međusobnim kontaktima i pregovorima predstavnika Narodnog vijeća i frankovaca vidi u: Zlatko MATIJEVIĆ, »Stranka prava (frankovci) u doba vladavine Narodnoga vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba (listopad – prosinac 1918.)«, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 40, br. 3, Zagreb, 2008., str. 1110–1114.

³⁶ Više o *Zahjevima* frankovaca i sastanku s kraljem vidi u: Z. MATIJEVIĆ, »Stranka prava (frankovci) u doba vladavine Narodnoga vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba (listopad – prosinac 1918.)«, str. 1106–1110.

³⁷ Bosiljka JANJATOVIĆ, »Progon tiju političkih grupacija u Hrvatskoj (1918 – 1921)«, *Historijski zbornik*, god. 45, br. 1, Zagreb, 1992., str. 90–91.

³⁸ Nakon proglašavanja glasila pravaša/frankovaca *Hrvatska* je zabranjeno. Vidi više u: I. ZVONAR, »Mons. dr. Josip Pazman (1863.–1925.): prilog poznavanju političkog djelovanja«, str. 435–437; Z. MATIJEVIĆ, »Stranka prava (frankovci) u doba vladavine Narodnoga vijeća«, str. 1116.

godine iz političkih razloga umirovljen i njegova je politička, znanstvena, sveučilišna i nastavna karijera naprasno završila.³⁹

Na kraju još navodimo kako smo u literaturi naišli na podatak da je Pazman s Aleksandrom Horvatom u listopadu 1918. godine ušao u Hrvatsku pučku seljačku stranku.⁴⁰ No, drugdje ne nalazimo potvrdu te tvrdnje iako je, kako ćemo u radu pokazati, bilo određenih slaganja između Pazmana i Radića, ali držimo da je riječ o sličnim političkim stavovima u redovima opozicije. Također, neutemeljenim držimo navod da je Pazman bio »nezavisni zastupnik ... blizak stranci prava«⁴¹. Potvrda neutemeljenosti tih konstatacija je *Spomenica* koju su izradili Dragutin Hrvoj i Franjo Hrustić te je 23. veljače 1920. godine uputili banu Matku Laginji.⁴² U potonjoj su se založili za puštanje iz zatvora neopravdano zadržanih stranačkih prvaka S. Radića (HPSS) i J. Pazmana (SP) uz još neke političare (L. Kežman, V. Maček, I. Pernar, S. Vučetić, M. Došen). Uostalom, Pazman je i uhićen kao član frankovačke Stranke prava.⁴³

Pazmanovi saborski govori

Pazman je 28. siječnja 1916. godine podnio vjerodajnicu za saborskog zastupnika za kotar Nova Gradiška, a ovjeren je zastupnikom 18. veljače 1916. godine.⁴⁴ Budući da je tek sredinom zasjedanja pristupio radu Sabora, nameće se pitanje zašto nije sudjelovao od samoga početka. Naime, u prosincu 1913. godine za saborskog zastupnika 58. izbornog kotara Nova Gradiška izabran je Hinko Hinković, član Hrvatsko-srpske koalicije.⁴⁵ Kako je Hinković početkom Prvoga svjetskog rata napustio Hrvatsku te se angažirao u inozemstvu kao član Jugoslavenskog odbora, koji je kao emigrantska organizacija djelovao u smjeru slamanja Austro-Ugarske,⁴⁶ tako su provedeni novi izbori 11. siječnja 1916. godine na kojima je izabran Pazman s 1182 glasa.⁴⁷ Protukandidat mu je bio odvjetnik Svetimir

³⁹ Dekret o umirovljenju od 22. rujna 1919. godine vidi u: Arhiv Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (dalje: AKBFSZ), br. spisa 32 485/1919.; potvrda odluke o umirovljenju u: odluka Kraljevske hrvatsko-slavonska-dalmatinske zemaljske vlade Odjela za bogoštovlje i nastavu o mirovini i njezinim uvjetima u: Pismohrana Rektorata Sveučilišta u Zagrebu (dalje: PRSZ), Osobnik J. Pazmana, 2. omot 1913–1921., br. 31.

⁴⁰ Branka BOBAN, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, Zagreb, 2006., str. 357.

⁴¹ B. BOBAN, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, str. 374. U *Jutarnjem listu* navode ga kao sudionika konferencije Stranke prava održane 28. siječnja 1916. godine. Vidi u: *Jutarnji list*, god. 5, br. 1385, Zagreb, 29. siječnja 1916. godine.

⁴² Cijeli tekst *Spomenice* vidi u: Stjepan MATKOVIĆ, *Izabrani portreti pravaša*, Zagreb, 2011., str. 122–123.

⁴³ S. MATKOVIĆ, *Izabrani portreti pravaša*, str. 121.

⁴⁴ Usp. *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 3, Zagreb, 1916., str. 348 i 619.

⁴⁵ »Izbori u Hrvatskoj«, *Naše pravice*, god. 10, br. 52, Varaždin, 24. prosinca 1913.

⁴⁶ H. Hinković je zbog svog čina proglašen izdajnikom te mu je odlukom Kr. sudbenog stola u Zagrebu konfiscirana imovina. Više o konfiskaciji vidi u: »Zapljena imovine dr. Hinka Hinkovića«, *Hrvatsko pravo*, god. 2, br. 48, Varaždin, 27. studenog 1915. Premda se mislilo kako je pobjegao u Italiju, iste novine godinu dana kasnije javljaju kako je u svrhu »protivmonarhijske propagande« Hinković (uz Supila i Biankinija) boravio u Nišu početkom rata, a potom je s bijegom srpske vlade i sam pobjegao u Francusku, a potom u Švicarsku i Englesku. Više o bjegu u Italiju vidi u: »Širom svijeta«, *Hrvatsko pravo*, god. 2, br. 18, Varaždin, 1. svibnja 1915., te o boravku u Nišu u: »Dr. Hinković, Supilo i dr. Biankini u Nišu«, *Hrvatsko pravo*, god. 3, br. 22, Varaždin, 27. svibnja 1916.

⁴⁷ *Hrvatsko pravo*, god. 2, br. 52, Varaždin, 24. prosinca 1915.; rezultati izbora u: »Veličajna pobjeda hrvatske misli«, *Hrvatsko pravo*, god. 3, br. 3, Varaždin, 15. siječnja 1916.

Korporić, pripadnik Hrvatsko-srpske koalicije.⁴⁸ Recepcija Pazmanova izbora u glasilu frankovaca očekivana je: »Dr. Josip Pazman dušom je i tijelom odan hrvatskoj narodnoj stvari. Duboko vjerujući kršćanin i vjerni sin katoličke crkve, on je, rođeni Hrvat, prionuo u zreloj muževnoj dobi uz stvar stranke prava. Time je već, kao muž najobsežnije naobrazbe, čestit i nesebičan otačbenik, iskren prijatelj hrvatske mladeži, posvjedočio, da hrvatska politika stranke prava odgovara i njegovim nada sve lojalnim osjećajima i katoličkim uvjerenjima. Mi od sveg srca čestitamo izbornicima novogradiškog kotara, tim vjernim sinovima kralja i domovine Hrvatske. Čestitamo i novomu zastupniku dru Josipu Pazmanu na povjerenju hrvatskoga naroda. On će to povjerenje nedvojbeno opravdati svojim vjernim radom i proslaviti sebe i svoj mili hrvatski narod. Iz puna srca, znajući dobro, da je odabranik hrvatskih izbornika novogradiškog kotara vjeran podanik svoga kralja i odan sin svoje domovine kličemo: Živio dr. Josip Pazman.«⁴⁹

Pazman se u sabornici bavio raznolikom tematikom: od politike, preko kulture, znanosti i obrazovanja do gospodarstva. Na osnovi njegovih istupa možemo naći odgovore na brojna pitanja poput ovih: Podržava li u potpunosti politiku frankovaca, zalaže li se za svoj kotar Nova Gradiška, zagovara li vlastite interese?

Pazman – pripadnik frankovačke političke opcije

Pazman je, stupivši u sabornicu, bio zastupnik frankovačke Stranka prava. Ta je stranka u politici zastupala stvaranje zasebne jedinice unutar Monarhije u kojoj će se ujediniti Hrvati, Srbi i Slovenci s tog područja. Posljedično je to značilo da su odbijali ujedinjenje s Kraljevinama Srbijom i Crnom Gorom. Također, podržavali su vladajuću dinastiju i prijateljske odnose s Austrijom te su bili protiv Nagodbe i ugarske nagodbenjačke politike u Hrvatskoj.⁵⁰

Prvi je Pazmanov saborski istup bio prije negoli je službeno ovjeren zastupnikom, a riječ je o interpelaciji. U raspravi održanoj u zajedničkom hrvatsko-ugarskom Saboru 26. siječnja 1916. godine našao je povredu časti Hrvatskog sabora i temelj za kritiziranje rada zajedničkog sabora. Naime, zastupnik István Rakovski (Rakovszki) je u svojem govoru prikazao težnju Hrvata za ujedinjenjem hrvatskih zemalja kao separatističke aspiracije na štetu mađarske nacionalne države. Pazman je izrazio bojazan oko načina vođenja rasprava u zajedničkom Saboru, kao da je riječ o običnoj skupštini na kojoj se govorilo ponižavajuće o hrvatskom banu i Saboru.⁵¹ Zbog te ga je konstatacije predsjednik Sabora opomenuo i rekao da će mu oduzeti riječ jer predmet interpelacije nije bio Pazmanova ocjena vođenja zajedničkog Sabora.⁵² Pazman je unatoč opomeni nastavio govor u istom smjeru. Istaknuo je kako zastupnici zajedničkog Sabora očito nisu dovoljno upućeni u povijest jer je Hrvatski sabor više puta naveo potonji zahtjev, počevši od 1527. godine i izbora Ferdinanda

⁴⁸ »Izbor u Novoj Gradški«, *Hrvatsko pravo*, god. 3, br. 2, Varaždin, 8. siječnja 1916.

⁴⁹ *Hrvatsko pravo*, god. 3, br. 3, Varaždin, 15. siječnja 1916., str. 2.

⁵⁰ S. MATKOVIĆ, *Izabrani portreti pravaša*, str. 16–17.

⁵¹ Pazmanovu interpelaciju na 105. saborskoj sjednici od 11. veljače 1916. godine vidi u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 3, str. 444.

⁵² Pazmanovu interpelaciju vidi u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 3, str. 445.

Habsburškog za kralja. Dokazuje da je riječ o starom zahtjevu, a u skladu sa službenim stavovima svoje stranke, izražava uvjerenje kako su to također interesi dinastije i Monarhije.⁵³ Slikovito je upitao po čemu se razlikuje osuda austrijskog centralizma sa stajališta ugarskih povijesnih državnih prava od osude hrvatskog separatizma sa stajališta ugarskih centralističkih težnji. Pazman je u nastavku govorio o jugoslavenskom pitanju koje se može riješiti ili na osnovi hrvatskoga državnog prava ili na korist srpskoga državnog prava, a drži da je do toga dovela mađarska protuhrvatska politika. Predsjednik Sabora je ponovno prekinuo Pazmana i upozorio ga da se drži svoje teme te da ne čita govor, jer nije bilo dopušteno čitati interpelacije prilikom njihova objašnjavanja.⁵⁴ Pazman se nije obazirao, nastavio je svoj govor o ratu i herojstvu Hrvata u ime Monarhije od koje su očekivali poštenije rješavanje hrvatskoga državnog pitanja. Ponovno je spomenuo Rakovskog u zajedničkom Saboru, a »separatističke težnje« Hrvata koje vode kraju jedinstvene mađarske nacionalne države, Pazman je tumačio u ključu nemogućnosti istodobnog postojanja Hrvatske i Ugarske. Mislio je kako navedeno vodi srpskom načelu »borba do istrage«.⁵⁵ Spočitava Mađarima da su nasiljem ili falsificiranjem, kao što je bio slučaj s Riječkom krpicom, nametali svoju vlast Hrvatima. Odrješito je poručio Mađarima da se Hrvati nisu dali potlačiti ni kada su imali manju državu, a Rakovskom da se kani Košutovske politike i da ne izaziva 1848. godinu, kada su prekinuti državnopravni odnosi s Ugarskom.⁵⁶ Rekao je kako govori u ime svojih izbornika kada kaže da im je dosta mađarskih uvreda i da je dužnost saborskih zastupnika boriti se kao što se hrabri hrvatski vojnici bore na frontama tijekom Prvoga svjetskog rata. Nakon što je rekao da hrvatski vojnici ne prolijevaju krv da budu »ponižavani i vrijeđani u ugarskom saboru« potpredsjednik Sabora Edmund Lukinić mu je uz burno negodovanje opozicije doista i oduzeo riječ.⁵⁷ Tim je govorom Pazman jasno stao u obranu hrvatskih državnih prava u okvirima politike svoje stranke, odnosno protiv nagodbenjačke politike. Recepcija te interpelacije u tisku je različita.⁵⁸ Glasilo Stranke prava *Hrvatsko pravo*, podržavajući svoje zastupnike, objavilo je članak kako su saborski govori frankovaca »ljuto morali upeći« vladajuću koaliciju jer su ih često prekidali i na kraju su Pazmanu oduzeli riječ.⁵⁹ Istodobno *Hrvatska riječ*, glasilo Hrvatske ujedinjene samostalne stranke, donosi šture podatke kako je Pazman čitao govor i nakon nekoliko opomena mu je oduzeta riječ, bez iznošenja sadržaja Pazmanova govora, koji je svakako kompromitirajući po koaliciju pa je jasno zašto su ga odlučili izbjeći. Prema njihovom članku Pazmanu je oduzeta riječ isključivo zbog povrede Poslovnika.⁶⁰ Nestranačke tiskovine *Obzor* i *Jutarnji list* nisu u svojim rubrikama o radu Sabora posvetili više pažnje Pazmanovu govoru, njihov se sadržaj svodi na iznošenje osnovnih informacija.⁶¹ Sličan članak nalazimo i u *Novinama*, glasilo Hrvatskog katoličkog seniorata. Ipak, naglasak su

⁵³ Usp. *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 3, str. 446.

⁵⁴ Usp. *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 3, str. 447.

⁵⁵ Usp. *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 3, str. 448.

⁵⁶ Usp. *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 3, str. 449.

⁵⁷ Usp. *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 3, str. 450.

⁵⁸ Više o hrvatskim tiskovinama i njihovu karakteru u vrijeme Prvoga svjetskog rata pogledati u: Božidar NOVAK, *Hrvatsko novinstvo u 20. stoljeću*, Zagreb, 2005., 94–111.

⁵⁹ *Hrvatsko pravo*, god. 3, br. 8, Varaždin, 19. veljače 1916., str. 1.

⁶⁰ *Hrvatska riječ*, god. 1, br. 36, Zagreb, 12. veljače 1916., str. 1.

⁶¹ *Obzor*, god. 57, br. 42, Zagreb, 12. veljače 1916.; *Jutarnji list*, god. 5, br. 1398, Zagreb, 12. veljače 1916.

stavili na Pazmanov napad na Mađare, što je u skladu s njihovom južnoslavenskom političkom orijentacijom.⁶²

Pazman je, na istoj sjednici kada je službeno ovjeren zastupnikom, iskoristio podržavanje prijedloga u ime svoje stranke da se saborskim službenicima poveća plaća, kako bi istaknuo da je potrebno ispraviti i druge točke saborskog Poslovnika, a posebno one koje se odnose na isključivanje zastupnika njegove stranke.⁶³ Taj je kratki govor bio javno podržan od pripadnika Stranke prava. Pazman je već prvim istupom u sabornici i sam iskusio način djelovanja Sabora (oduzeta mu je riječ) i određene represije kada se kritizirala Ugarska i zajednički hrvatsko-ugarski Sabor, pa je razumljivo da je tražio revidiranje određenih točaka Poslovnika kako bi zastupnici mogli slobodno o svemu govoriti. Tim istupom također je pokazao solidarnost prema svojim stranačkim kolegama. Izborni zakon je doista bio ograničavajući u svrhu postizanja pobjede stranke pogodne vladajućem režimu. Osim niza ograničenja (od starosnih do rodovskih i imovinskih) velik su problem pri samim izborima predstavljali različiti oblici represije (pritisak na birače, nesloboda tiska). Frankovci su se zalagali za izravno, sveopće, jednako i tajno izborno pravo, a isto je činio i Pazman.⁶⁴ Zanimljiv je članak u *Hrvatskoj riječi* o toj saborskoj sjednici jer uopće ne pišu o Pazmanovu govoru o ograničavajućem Poslovniku, nego ističu kako je Pazman (uz zastupnike Ivana Peršića i Tomu Jalžabetića) prihvatio osnovu uz dodatak da se saborskim podvornicima dodijele doplati.⁶⁵ Očito je riječ o prešućivanju za koaliciju nezgodnih konstatacija. U istom duhu *Novine* donose vijest da je Pazman podržao prijedlog, ali bez spominjanja kritike Poslovnika.⁶⁶

Tijekom rasprave o plaćama srednjoškolskih učitelja Pazman je o temi govorio u sasvim drugom svijetlu. Vješto je iskoristio temu s dnevnog reda za izražavanje vlastitih političkih stavova, kao što je učinio i prilikom navedenog prijedloga o promjeni Poslovnika. Društvo srednjoškolskih profesora poslalo je molbu za uređenjem plaća zbog zaostajanja njihovih plaća za onima u Monarhiji, a peticijski odbor je odlučio poslati molbu s preporukom na rješavanje Zemaljskoj vladi.⁶⁷ Na to je zastupnik Đuro Šurmin dopunio prijedlog dodatkom da Zemaljska vlada u što kraćem roku podnese Saboru zakonsku osnovu o uređenju prihoda učitelja srednjih škola.⁶⁸ Podržali su ga zastupnici Franjo Kufrin, Milan Rojc i Tomo Jalžabetić redom ističući važnost i doprinos učiteljskog staleža.⁶⁹ Upozorili su i na smanjen broj studenata Filozofskog fakulteta, što je dovedeno u vezu s lošom plaćom onih koji završe Fakultet. Pazman je o tom problemu progovorio sa sasvim drugog aspekta. Naime, nije veličao zvanje učitelja, iako im je priznao zasluge, nego je upozorio na njihovu dužnost. Napomenuo je kako je cijelog života u dodiru sa srednjoškolskom mladeži

⁶² *Novine*, god. 3, br. 33, Zagreb, 11. veljače 1916.

⁶³ Pazmanov govor na 110. saborskoj sjednici od 18. veljače 1916. vidi u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevine*, sv. 3, str. 613.

⁶⁴ Više o problemima izbora i izbornog prava vidi u: Stjepan MATKOVIĆ, »Čista stranka prava i stranački izbori na prijelazu 19. u 20. stoljeće«, *Povijesni prilozi*, br.15, Zagreb, 1996., str. 60–65.

⁶⁵ *Hrvatska riječ*, god. 1, br. 42, Zagreb, 19. veljače 1916., str. 2.

⁶⁶ *Novine*, god. 3, br. 38, Zagreb, 17. veljače 1916.

⁶⁷ Govor izvjestitelja odbora za peticije I. Ribara na 112. saborskoj sjednici 29. veljače 1916. godine vidi u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevine*, sv. 3, str. 661–663.

⁶⁸ Šurminov govor vidi u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevine*, sv. 3, str. 663–664.

⁶⁹ Usp. *Stenografski zapisnici Sabora kraljevine*, sv. 3, str. 664–668.

te kako je čuo od mnogih roditelja da je kod nastavnika pomanjkanje patriotizma. Naveo je primjer Francuza, Talijana ili Nijemaca, koji odgajaju svoje mlade da budu i dobri pripadnici nacije, dok hrvatski profesori, po njegovu mišljenju, od toga zaziru. Posebno je to zamjerao profesorima povijesti te hrvatskog jezika i književnosti jer su propuštali priliku od učenika učiniti »oduševljene Hrvate«, zbog čega iz srednjih škola izlaze »mladohrvati, Jugoslaveni, Srbo-Hrvati«. ⁷⁰ Na te su se navode uskomešali zastupnici te je Većeslav Wilder optužio Pazmana da govori »stranačarski«, dok je Stipe Vučetić, Pazmanov stranački kolega, podržavao Pazmana. Predsjednik Sabora je morao urgirati pozivom zastupnicima da se umire. Pazman je nastavio govor u pomirljivijem tonu. Naglasio je kako njegov stav nije da svi profesori čine navedeni propust. Podržao je uime stranke odborov prijedlog, uz riječi da bi ga podržao i da učitelji ne njeguju patriotizam, te je predložio da se predmet uputi kombiniranom Odboru za bogoštovlje i nastavu te Odboru za proračun i rasudbu zemaljskih računa. Uz navedeno je još predložio da se zakonska osnova o tom pitanju još tijekom tekućeg zasjedanja preda Saboru na pretres. ⁷¹ Dušan Popović ga je u dugačkom govoru podržao, uz napomenu kako se treba njegovati narodno, ali paziti na šovinizam. ⁷² Predstojnik za bogoštovlje i nastavu Stjepan Tropsch ukazao je na probleme kod povećanja plaća učiteljima. Prvi je moguća pobuna ostalih činovnika, a upozorio je i na ratno stanje te pomanjkanje novaca. Na kraju je podržao prijedlog peticijskog odbora i zastupnika Šurmina. ⁷³ Glasovanjem je prijedlog odbora prihvaćen. ⁷⁴ *Jutarnji list*, *Obzor* i *Hrvatsko pravo* nisu se detaljnije zadržavali na prikazu te saborske sjednice, a *Hrvatska riječ*, u također sadržajem oskudnoj obavijesti, nije propustila priliku istaknuti kako je opozicija, odnosno Josip Pazman, Tomo Jalžabetić i Franjo Kufrin, podržala prijedlog koalicije. ⁷⁵ *Novine* su unutar izvještaja sa saborske sjednice detaljnije prikazale Pazmanov govor, bez iznošenja vlastitog stava. ⁷⁶

Više o Pazmanovim političkim stavovima možemo doznati iz rasprave održane krajem prosinca 1916. godine o izglasavanju indemnитета vladi za razdoblje od 1. siječnja do 30. lipnja 1917. godine. Ponovno je iskoristio raspravu s dnevnog reda kako bi izrazio vlastite političke stavove. ⁷⁷ Pazman, koji je govorio uime svoje stranke, odbio je podržati izglasavanje indemnитета vladi jer u nju nije imao povjerenja. Jasno je obrazložio svoju odluku. ⁷⁸ Prvo je

⁷⁰ Pazmanov govor vidi u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 3, str. 668.

⁷¹ Usp. *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 3, str. 669.

⁷² Govor D. Popovića vidi u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 3, str. 669–674.

⁷³ Govor S. Tropscha vidi u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 3, str. 674–676.

⁷⁴ Usp. *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 3, str. 678.

⁷⁵ *Jutarnji list*, god. 5, br. 1415, Zagreb, 1. ožujka 1916.; *Obzor*, god. 57, br. 60, Zagreb, 1. ožujka 1916.; *Hrvatsko pravo*, god. 3, br. 10, Varaždin, 4. ožujka 1916.; *Hrvatska riječ*, god. 1, br. 50, Zagreb, 29. veljače 1916., str. 1.

⁷⁶ *Novine*, god. 3, br. 47, Zagreb, 29. veljače 1916.

⁷⁷ Indemnitet u javnom pravu označava odluku predstavničkog tijela o prihvaćanju akta poduzetih od vlade bez ovlaštenja, a u Trojednoj Kraljevini 19. i 20. stoljeća označava odobrenje Sabora za proračunsko poslovanje Zemaljskoj vladi ako nije na vrijeme predložila zemaljski proračun, najčešće se to odnosilo na razdoblje između dvaju financijskih nagodbi ili ako Ugarska nije donijela državni proračun, pa ni Zemaljska vlada Trojedne Kraljevine nije mogla predložiti zemaljski proračun. Vidi u: *Hrvatska enciklopedija* Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža, dostupno online: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=27287> (zadnje posjećeno 29. siječnja 2016.)

⁷⁸ Na 137. saborskoj sjednici od 22. prosinca 1916. godine. Usp. *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 4, str. 153.

naveo nagodbenu politiku, koju je vlada podržavala, a prema kojoj su Izborni red i Poslovnik sabora nauštrb hrvatske politike, odnosno zbog njih hrvatski interesi ne dolaze do izražaja u sabornici. Naveo je konkretan primjer – izbor za saborskog zastupnika u Draganiću 1911. godine, gdje se i sam kandidirao. Opisao je nepravilnosti pri samim izborima jer karlovački kotarski predstojnik Matanić, voditelj izbora, prema Pazmanovim riječima, nije dopustio više stotina Pazmanovih glasača pristupiti činu glasovanja.⁷⁹ Na takav način izbor nije obavljen po volji naroda i narod ne zastupaju oni koji bi brinuli o njegovim interesima. Za Poslovnik je rekao kako sadrži tako stroge odredbe da najugledniji članovi Sabora nerijetko ne mogu izvršavati svoj mandat jer su uklonjeni sa sjednica. Ukazao je na paradoks kako, umjesto da izabrani zastupnici postavljaju vladu, vladu postavlja stranac (Mađari), a potom takva vlada formira u Saboru većinu. Nadalje je naveo problem stroge cenzure koja je priječila slobodu govora i zalaganje za interese hrvatskog naroda. Istaknuo je kako se istodobno u Mađarskoj moglo slobodno pisati, kao i u Njemačkoj.⁸⁰ Govorio je i o pritiscima iz Budimpešte na vladu i zastupnike u Trojednoj Kraljevini, zbog čega ga je predsjednik Sabora opomenuo da ne izlazi iz okvira teme za koju se prijavio govoriti.⁸¹ Osvrnuo se i na podršku vlade masonima kao protucrkvenoj i protudržavnoj organizaciji koju nije mogao prihvatiti ni kao svećenik ni kao zastupnik Stranke prava, koja je oduvijek podržavala kralja i dinastiju.⁸² Potom je diskreditirao vladu što se tiče otvaranja mađarskih škola, iako im je prema nagodbenom zakonu mogla uskratiti dozvolu za otvaranje. Kao argument za neprihvatanje indemniteti i nepovjerenje vladi naveo je i regulaciju rijeke Save; smatrao je problemom i regulaciju Drave, ali se zadržao na Savi jer se ticala njegova izbornog kotara. Držao je kako vlada ne čini dovoljno što se tiče toga, za razvoj gospodarstva, iznimno važnog pitanja, a istodobno se novac Trojedne Kraljevine trošio za sređivanje regulacija mađarskih rijeka. Sve navedeno ga je ponukalo da glasa protiv indemniteti.⁸³ Tim je govorom Pazman jasno ukazao na glavne kako političke tako i gospodarske probleme o kojima je kasnije ponovno govorio. Nije propuštao u svojim govorima istaknuti problem negativnog mađarskog utjecaja na razvoj Hrvatske. Stavovi o Nagodbi sasvim se podudaraju s onima frankovaca. Premda je Pazman detaljno obrazložio zašto ne može prihvatiti indemnitet, *Hrvatska riječ* taj dio govora nije prenijela, fokusirali su se na Pazmanovu kritiku masona i Žepića.⁸⁴ Dan kasnije donose detaljniji izvještaj o potonjoj saborskoj sjednici i opravdavaju koaliciju, pobijajući Pazmanove argumente koje uopće nisu napisali.⁸⁵ Očito je riječ o subjektivnosti *Hrvatske riječi* jer su prešućivali kritiku opozicije i obranili vladajuće koalicije. *Jutarnji list* i *Obzor* nisu se detaljnije zadržavali na opisu te saborske sjednice.⁸⁶

⁷⁹ Pazman je tvrdio kako je kotarski predstojnik Matanić platio čovjeka koji je stajao u sobi u kojoj se glasovanje odvijalo te je govorio u ime prozvanih Pazmanovih izbornika »nema ga, nije ovdje, na sjajam je otišao i t. d.«. Na ovaj njegov navod reagirali su Ante Pavelić i Dragutin Hrvoj. Tvrdili su kako se isto događalo i u drugim izbornim kotarima. Usp. *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 4, str. 155.

⁸⁰ Pazmanov govor vidi u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 4, str. 154–155.

⁸¹ Usp. *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 4, str. 155.

⁸² Pazmanov govor o masonima i argumenti kojima dokazuje da se loža nalazi u Zagrebu vidi u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 4, str. 156–158.

⁸³ Usp. *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 4, str. 159.

⁸⁴ *Hrvatska riječ*, god. 1, br. 298, Zagreb, 22. prosinca 1916.

⁸⁵ *Hrvatska riječ*, god. 1, br. 299, Zagreb, 23. prosinca 1916.

⁸⁶ *Obzor*, god. 57, br. 356, 23. prosinca 1916.; *Jutarnji list*, god. 5, br. 1718, 23. prosinca 1916.

Prilikom glavne rasprave o zakonskoj osnovi o indemitetu za razdoblje od 1. srpnja do 31. listopada 1917. godine Pazman je govorio s pozicije svoje stranke, ističući njezina glavna načela. Osvrnuo se na rat koji će riješiti sudbine naroda, a u kojem sudjeluju Hrvati, tradicionalno vjerni kralju, te je napomenuo kako se rješavanje hrvatskog državnog pitanja u inozemstvu, ali i zemljama Monarhije, krivo naziva jugoslavensko pitanje. Problematizirao je odlučivanje o Hrvatima bez Hrvata, odnosno kako Austro-Ugarska odlučuje u njihovo ime. Smatrao je da se u sabornici treba više pažnje posvetiti raspravljanju o uređenju Monarhije nakon rata – opstanku ili nestanku dualizma. Upozorio je na problem svojatanja hrvatskog teritorija – Italija svojata Dalmaciju i Istru, a Srbija Bosnu, Hercegovinu, Slavoniju i Srijem. Predložio je da se u Zagrebu sastanu predstavnici svih hrvatskih zemalja i provedu ujedinjenje u jednu državnu cjelinu. Pohvalio je djelovanje Slavena u Austrijskom parlamentu te je upozorio na dvostruka mjerila Mađara, koji sada osuđuju ponašanje Čeha, a sami su se tako ponašali 1848. i 1866. godine kada su u ratnim prilikama tražili svoja nacionalna prava unutar Monarhije. Zastupao je načelo da će, ukloni li se nepravda, nestati i nezadovoljstvo, konkretno, ako Ugarska prestane kršiti Nagodbu i nepravdno se ponašati, nestat će i nezadovoljstvo Hrvata.⁸⁷ Predlaže uvođenje pravednijeg sustava slobode i ravnopravnosti svih naroda umjesto sustava potlačenih i tlačitelja. Nadalje je govorio o vanjskoj politici te njezinu utjecaju na prilike u Monarhiji (npr. odnosi s Njemačkom ili ruska ofenziva).⁸⁸ Držao je kako se na mirovnoj konferenciji treba omogućiti sloboda svim narodima, azijskima pa tako i europskima. Tu je izjavu odobrila pljeskom ne samo njegova stranka nego i Starčevićeva stranka prava.⁸⁹ Pozvao je na slogu sve hrvatske parlamentarne stranke u svrhu postizanja slobode i ujedinjenja Hrvata u tada odlučujuće vrijeme. Pohvalio je djelovanje hrvatskih vojnika i oštro prosvjedovao protiv njihova nazivanja ugarskima. Izjavio je kako raspravu o indemitetu smatra smiješnom u tim za hrvatsku sudbinu odlučujućim trenucima te je predložio da Jugoslavenski klub u Beču jedinstveno nastupi pred cijelim svijetom – poput Čeha, Poljaka ili Ukrajinaca – propagirajući želje i težnje Hrvata. Završio je konstatacijom kako Hrvatsko-srpskoj koaliciji, koja temelji svoju politiku na Nagodbi i time niječe zahtjev za slobodom i jedinstvom Hrvata, uskraćuje indemitet.⁹⁰ Tim je govorom Pazman jasno izrazio stavove frankovačke Stranke prava koja dosljedno nastavlja zagovarati svoju politiku protiv Nagodbe i za ujedinjenje hrvatskih zemalja na osnovi hrvatskoga državnog prava, ali bez kraljevina Srbije i Crne Gore. No, Pazmanovo simpatiziranje Jugoslavenskog kluba u kriznim trenucima ipak je bilo u suprotnosti s natpisima njihova glasila *Hrvatska*.⁹¹ *Hrvatsko pravo* je pohvalilo taj Pazmanov govor i ustvrdilo su kako je obrazložio svoje stavove s pozicije pravaša,⁹² dok *Hrvatska riječ* iznosi Pazmanove argumente protiv vladajuće koalicije,⁹³ a isto čine i *Novine*⁹⁴.

⁸⁷ Pazmanov govor na 179. saborskoj sjednici od 8. kolovoza 1917. godine vidi u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 5, Zagreb, 1917., str. 525–527.

⁸⁸ Usp. *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 5, str. 528–529.

⁸⁹ Usp. *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 5, str. 530.

⁹⁰ Usp. *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 5, str. 531.

⁹¹ Više vidi u: B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, str. 138–140.

⁹² *Hrvatsko pravo*, god. 4, br. 32, Varaždin, 11. kolovoza 1917., str. 3.

⁹³ *Hrvatska riječ*, god. 2, br. 207, Zagreb, 8. kolovoza 1917.

⁹⁴ *Novine*, god. 4, br. 180, Zagreb, 8. kolovoza 1917.

Pazman je, kako je već pokazano, često »skretao« s tema koje su bile na dnevnom redu i vješto se njima koristio za izricanje vlastitih političkih stavova ili problematiziranje određenih tema. Isto je učinio prilikom saborske rasprave o programatskom govoru novoimenovanog bana, a tom je prilikom jasno izrazio svoje političke stavove o trenutnoj situaciji u Hrvatskoj. Naime, Antun Mihalovich je imenovan banom 29. lipnja 1917. godine.⁹⁵ Novoimenovani ban je održao programatski govor, ističući kako je član saborske većine (Hrvatsko-srpske koalicije), a ne nametnuti čovjek Dvora. Kao glavnu brigu naveo je pučku prehranu u ratnim vremenima, no osvrnuo se i na pogodovanje, kojeg prema njegovim riječima neće biti, odnosno naglasak je stavio na poštivanje demokratskih načela. Također je naveo što sve misli činiti i reformirati. Jedna od navedenih stvari, na kojoj je bio naglasak, bila je izborni zakon. U pogledu odnosa s Ugarskom, prihvatio je načela iz 1868. godine, odnosno nagodbena načela.⁹⁶ Bana je očekivano podržala njegova Hrvatsko-srpska koalicija i unionisti, a u redove opozicije svrstala se Starčevićeva stranka prava, uime koje je govorio Ante Pavelić, Hrvatska pučka seljačka stranka za koju je govorio Stjepan Radić te frankovačka Stranka prava.⁹⁷ Na banov govor su parlamentarne stranke iznijele svoje reakcije, a Pazman je govorio uime frankovačke Stranke prava. Pozdravio je dio banova govora u kojem je iznio kako želi da vlada bude hrvatska i demokratska. No, Pazman se nadao većoj odlučnosti, mislio je kako je ban trebao umjesto »želi« reći »hoće« ili »vlada je odlučila«. Držao je proturječjem da će vlada na čelu koje je ban biti hrvatska, kada je *de facto* hrvatsko-srpska. Zamjerao je banu i što nije detaljnije pojasnio što misli pod »hrvatska«, dok je oko onoga »demokratska«, po Pazmanovu mišljenju, bio dosta jasniji. Podržao je reformu izbornog sustava i demokratska načela, no, banovu tezu da je vlada demokratska i da je proizašla iz naroda pobio je jednostavnim argumentima – zastupnicima koji govore uime naroda i o problemima naroda oduzima se riječ u sabornici. Kao primjer naveo je svoj prvi govor održan 11. veljače 1916. godine.⁹⁸ Potom govori o pokretu za »jednakopravnošću i slobodom svih naroda«, koji je zahvatio cijelu Europu, a navodi austrijski parlament i mađarski sabor kao primjer, čime je izazvao reakcije u sabornici.⁹⁹ Pazman je prihvaćao moderna načela demokratizacije (pravo naroda na samoodređenje, a to je načelo izraženo u *Zahtjevu* frankovaca iz listopada 1918. godine),¹⁰⁰ ali i nacionalizam, baš kao i njegovi stranački kolege. Upozorio je na još jedno proturječje u banovu govoru. Naime, ban je podržao nagodbeni zakon, a njime i hegemoniju jednog naroda nad drugim, što je bilo daleko od proklamiranih demokratskih načela. Prozvao je bana zbog izjave o »cjelokupnosti hrvatskog naroda bez razlike imena«. Naveo je primjer Francuske gdje, prema njegovim riječima, živi 100 000 Talijana, ali nikome ne pada na pamet govoriti o cjelokupnim francuskom narodu bez razlike imena. Konačno, ustvrdio je kako vlada nije ni hrvatska

⁹⁵ Više vidi u: Mira KOLAR DIMITRIJEVIĆ, »O političkom opredjeljivanju bana Antuna Mihalovića«, *Zbornik u čast Hrvoju Matkoviću*, Zagreb, 2005., str. 171–183.

⁹⁶ Govor bana A. Mihalovića vidi u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 5, str. 89–93.

⁹⁷ Govori uime stranaka vidi u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 5, str. 115–129.

⁹⁸ O tome više pogledati dalje u radu.

⁹⁹ Pazmanov govor na 167. sjednici održanoj 13. srpnja 1917. godine u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 5, str. 119–120.

¹⁰⁰ Više vidi u: Z. MATIJEVIĆ, »Stranka prava (frankovci) u doba vladavine Narodnoga vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba (listopad – prosinac 1918.)«, str. 1107–1109.

ni demokratska, stoga njegova stranka, prihvaćajući nepromijenjena načela navedena u Programu još 1894. godine, ne može prihvatiti banove političke stavove koji se temelje na nagodbenjačkoj politici koja je protuhrvatska, zastarjela i štetna kako za Hrvatsku tako i za Monarhiju te dinastiju. Također, ustvrdio je kako je njegova stranka spremna na suradnju sa svim strankama Hrvatske i Slavonije, ali i onima u Austriji i Bosni koje teže ujedinjenju hrvatskih zemalja na osnovi povijesnoga hrvatskog prava i pod okriljem habsburške dinastije.¹⁰¹ Tim je govorom Pazman izrazio glavne političke odrednice svojih stranačkih kolega s kojima se slagao i koje je prihvaćao. Tiskovine su popratile reakcije stranaka na banov programatski govor. *Hrvatsko pravo* je izvijestilo kako je Pazman govorio u ime stranke,¹⁰² *Hrvatska riječ* se zadržala na govoru predstavnika vladajuće koalicije Bogoslava Mažuranića,¹⁰³ tek dan kasnije vrlo šturo izvještavaju o govorima predstavnika drugih stranaka (Pazman, Radić i Pavelić).¹⁰⁴ *Novine* su iznijele govor gotovo u cijelosti.¹⁰⁵

Zanimljiva su stranačka prepiranja u sabornici koja su se dotakla Pazmanove osobe i njegove uloge u fuziji frankovaca i kršćanskih socijala iz rujna 1910. godine. Dragutin Hrvoj (prije pripadnik frankovaca, a kasnije milinovaca)¹⁰⁶ optužen je od nekih zastupnika frankovaca da se kao član Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva bavio špekulacijama oko prodaje svinja vojsci. Na te optužbe odgovorio je kako nije ni prodavao ni kupovao svinje za svoje potrebe, a nije se bavio ni špekulacijom. Onima koji su ga optužili (Ivan Zatluka, Ivo Frank) našao je njihovo »prljavo rublje« i nezakonite radnje u svrhu stjecanja financijske zarade.¹⁰⁷ U tom je kontekstu spomenuo i Pazmana te njegovu ulogu pri spajanju Radničke tiskare frankovaca s Katoličkim tiskovnim društvom u prosincu 1910. godine. Hrvoj je o tome govorio kao sudionik kojem je povjerena politička strana provedbe fuzije, dok je financijska, trgovačka strana povjerena, prema njegovim riječima, Pazmanu. Podrugljivo je govorio o Pazmanu kojem sve što radi pođe po zlu jer je fuzijom Katoličko tiskovno društvo preuzelo dugove Radničke tiskare u iznosu od 200 000 kruna, a Pazmanu je zbog toga zaplijenjena plaća. Naveo je kako je Pazman tada frankovce nazvao »lopovi i lupežici«.¹⁰⁸ Hrvoj je čak tvrdio kako posjeduje falsifikate frankovaca kojima su prevarili Pazmana i Katoličko tiskovno društvo te je izjavio kako su članovi ravnateljstva Katoličke tiskare podignuli kredite da bi vratili naslijeđene dugove frankovaca.¹⁰⁹ Njemu su navedene stvari bile poznate jer je i sam bio član Starčevićeve hrvatske stranke prava.

---

¹⁰¹ Pazmanov govor na 167. sjednici održanoj 13. srpnja 1917. godine u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevine*, sv. 5, str. 121.

¹⁰² *Hrvatsko pravo*, god. 4, br. 29, Varaždin, 21. srpnja, 1917., str. 3.

¹⁰³ *Hrvatska riječ*, god. 2, br. 181, Zagreb, 13. srpnja 1917.

¹⁰⁴ *Hrvatska riječ*, god. 2, br. 182, Zagreb, 14. srpnja 1917.

¹⁰⁵ *Novine*, god. 4, br. 158, Zagreb, 13. srpnja 1917.

¹⁰⁶ Više o političkim »lutanjima« D. Hrvoja vidi u: Stjepan MATKOVIĆ, »Opsjednuti pravaš: Dragutin Hrvoj u hrvatskom političkom životu«, *Radovi Leksikografskoga zavoda Miroslava Krleža*, knj. 9, Zagreb, 2000., str. 154–157.

¹⁰⁷ Hrvojev govor na 171. sjednici održanoj 20. srpnja 1917. godine vidi u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevine*, sv. 5, str. 245–247.

¹⁰⁸ Zastupnik Hrvoj o Pazmanu i špekulacijama oko tiskovnih društva na 171. sjednici održanoj 20. srpnja 1917. godine u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevine*, sv. 5, str. 247.

¹⁰⁹ Usp. *Stenografski zapisnici Sabora kraljevine*, sv. 5, str. 248.

Pazman je doista imao financijskih problema i nekoliko ovrha na plaću,¹¹⁰ što potvrđuje Hrvojeve navode.¹¹¹

Pazman je odgovorio na Hrvojeve izjave. Na optužbe da je frankovce nazvao »lopovi i lupeži« odgovorio je kako se ne sjeća niti da je to rekao niti da nije. Zbog navedenog je spočitao Hrvoju da je »nepouzdan prijatelj« jer mu se Pazman povjeravao kao prijatelju, što on sada iskorištava u dnevnopolitičke svrhe.¹¹² Potom se osvrnuo na spajanje tiskovnih društava. Tvrdio je kako ga je upravo Hrvoj nagovarao na spajanje, a nije žalio svoj financijski gubitak jer je mislio da je riječ o rodoljubnoj instituciji koju je valjalo podržati. Na te je riječi dobio podršku u sabornici skupljenih stranačkih kolega, dok su pravaši milinovci negodovali.¹¹³ Hrvoj je odgovorio Pazmanu kako mu može pomoći da se sjeti svojih riječi jer je nekoliko dana nakon što ih je Pazman izgovorio, Hrvoj sve ponovio na sjednici vrhovne uprave Stranke prava održanoj u Trstu 1913. godine. Tada je pozvao Pazmana da javno potvrdi svoje riječi, no Pazman se nije očitovao. Time je dodatno diskreditirao Pazmana, a prije tih riječi naveo je kako je riječ o katoličkom svećeniku, kanoniku Zavoda sv. Jeronima i profesoru katoličkog morala, čime je insinuirao da bi Pazman trebao biti iskren i sjetiti se svojih riječi.¹¹⁴ Hrvojevim je odgovorom njihova diskusija završena. Novine *Obzor* iznijele su tu informaciju bez detalja i bez iznošenja vlastitog suda,¹¹⁵ dok su novine *Hrvatska riječ* vrlo minuciozno opisale svađu u sabornici,¹¹⁶ baš kao i *Novine*¹¹⁷.

Pazman je imao nekoliko interpelacija u sabornici uz već navedenu o povredi Hrvatskog sabora u zajedničkom Saboru. U svrhu zaštite nacionalnih interesa interpelirao je krajem 1917. godine oko naizgled bezazlene stvari – neki su mađarski »agenti« dobili dozvolu od sadašnje i prijašnje vlade te od županijskih i kotarskih oblasti da sakupljaju prinose za siročad palih junaka Krune sv. Stjepana. Pazmanu je to bilo problematično iz dvaju razloga. Ponajprije stoga što je u Hrvatskoj postojalo više udruga (doista ih je bilo oko 80)¹¹⁸ ustanovljenih s istim ciljem, a neke je i nabrojao. Potom i stoga što su novac sakupljali stranci za zavode koji su se trebali utemeljiti u Mađarskoj, pa je u tome vidio povredu nacionalnih interesa. Na primjerima Centralnog sjemeništa u Pešti i Kadetske škole ugarsko-hrvatskog domobranstva u Pečuhu dokazao je kako se tamo provodi politika mađarizacije, isključuju se učenici

¹¹⁰ U Pismohrani Sveučilišta u Zagrebu pronađeno je više ovrha na jednu trećinu Pazmanove plaće, a kao ovrhovitelj se navodi Gaspar Szedő & Co. u Budimpešti. Prva je ovrha s datumom 19. siječnja 1913. godine, pa u prosincu iste godine, te u siječnju i veljači 1914. godine, da bi u studenome 1914. godine ovrhovitelj odustao od ovrhe, koja je konačno obustavljena 17. ožujka 1915. godine. Vodio se i sudski proces jer među ovrhama nalazimo i ime odvjetnika Stjepana Markulina, koji je zastupao Pazmana, te nekoliko Pazmanovih žalbi na ovrhu. Sve u: Pismohrana Rektorata Sveučilišta u Zagrebu (dalje: PRSZ), Osobnik J. Pazmana, 2. omot 1913–1921., br. spisa 1/lokolani br. spisa 24612, 2/25400, 3, 4/25964, 5/2017, 6/41799, 7, 8/5310, 9/5817, 10/6038, 11, 12/29322, 13/29604, 14/29605, 15/29761, 16/30085, 17/30286 i 19/10054.

¹¹¹ S. Matković navodi kako je fuzija brzo završena jer su frankovci imali »goleme financijske poteškoće«. Vidi više u: S. MATKOVIĆ, »Stranka prava i Hrvatski kršćanski socijali«, str. 325.

¹¹² Pazmanov govor u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 5, str. 251.

¹¹³ Usp. *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 5, str. 252.

¹¹⁴ Hrvojev odgovor vidi u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 5, str. 252.

¹¹⁵ *Obzor*, god. 58, br. 196, Zagreb, 21. srpnja 1917.

¹¹⁶ *Hrvatska riječ*, god. 2, br. 189, Zagreb, 21. srpnja 1917.

¹¹⁷ *Novine*, god. 4, br. 165, Zagreb, 20. srpnja 1917.

¹¹⁸ O velikom broju dobrotvornih društava više vidi u: Vijoleta HERMAN KAURIĆ, »Koliko je društava djelovalo u Zagrebu za vrijeme Prvoga svjetskog rata?«, *Historijski zbornik*, god. 62, br. 2, Zagreb, 2009., str. 427–463.

koji ističu da su Hrvati, a pretpostavio je kako će isto biti i s ovim zavodima koji su se trebali utemeljiti. Osim toga »agenti« su primjenjivali represiju, što je čuo od samih seljaka. Prijetili su seljacima da će popise ljudi i danih iznosa poslati na Ministarstvo koje dijeli oprostete od vojne službe te su odredili minimalan iznos koji će primiti (50 kruna). Stoga je Pazman tražio da, ako je vlada tim ljudima doista dala dozvolu za sakupljanje prihoda, tu dozvolu treba oduzeti, čuvajući hrvatske interese i narod. Interpelirao je vladu je li joj poznato djelovanje tih »agenata« te što kani poduzeti da zaštiti narod.¹¹⁹ Odmah je uslijedio odgovor odjelnog predstojnika za unutarnje poslove Vinka Kriškovića. Sakupljanje dobrovoljnih priloga bilo je uređeno zakonom, a ako se nešto odvijalo protuzakonito, Krišković je uvjeravao interpellanta da će se to ispitati i ispraviti.¹²⁰ Zanimljivo je kako *Hrvatska riječ* uopće ne iznosi Pazmanovu interpelaciju, nego samo pohvalu zastupnika Šilovića za inicijativu oko sakupljanja priloga.¹²¹ Istu vijest uz Pazmanovu interpelaciju nalazimo u *Obzoru*.¹²²

Iz sličnih je motiva Pazman imao novu interpelaciju samo nekoliko dana kasnije. Naime, otvaranje mađarske škole u Novskoj u siječnju 1916. godine i njezino djelovanje ponukalo ga je na interpelaciju vladi. Prvo je istaknuo kako su njegovi stavovi o mađarskim školama, očito neodobravanje njihova djelovanja, poznati, a potom je tražio da se odstrane nezakonitosti njihova djelovanja, odnosno prisiljavanje hrvatske djece da idu u mađarske škole i time se »pomagjaruju«. Prema njegovu svjedočenju vlak je svaki dan, kroz cijelu nastavnu godinu 1916./17. i 1917./18., sakupljao djecu po okolnim mjestima i vozio ih u mađarsku školu u Novsku. Bilo je to, štoviše, u doba kada je promet vlakom bio otežan zbog nedostatka ugljena i lokomotiva. Dopuštao je postojanje takvih škola za potrebe djece Mađara, koja se nalaze u Hrvatskoj, ali nije nalazio opravdanje za hrvatsku djecu koja polaze te škole. Na konkretnom primjeru svog izbornog kotara Nova Gradiška dokazao je kako je većina djece koja pohađa školu hrvatske ili slovačke nacionalnosti. Vidio je dvostruku nezakonitost – na hrvatskom tlu nemađarska djeca idu u mađarske škole i hrvatske vlasti to dopuštaju.¹²³ Učitelj u Draganiću u tom je smislu pisao kotarskoj oblasti u Novoj Gradiški s molbom da se obavijesti županijska oblast, ali nije dobio odgovor. Taj je učitelj slao upite na još neke adrese, no, ponovno bez uspjeha. Pazman je istodobno urgirao kod odjelnog predstojnika, također bez uspjeha, nakon čega je molio novog odjelnog predstojnika da učini reda u mađarskim školama. Konačno se u potrazi za odgovorom morao uteći interpelaciji. Interpelirao je vladu je li joj poznato da učitelj mađarske škole u Novskoj vrbuje i upisuje nemađarsku djecu te, ako im je poznato, što su poduzeli da prestane nezakonita mađarizacija djece.¹²⁴ Tom je interpelacijom, osim brige za Hrvatsku, pokazao i brigu za svoj kotar u kojem je izabran zastupnikom. Tiskovine *Obzor*, *Hrvatsko pravo* i *Hrvatska riječ* ukratko su iznijele tu interpelaciju.¹²⁵

¹¹⁹ Pazmanovu interpelaciju na 194. saborskoj sjednici od 9. studenoga 1917. godine vidi u: *Stenografski zapisi Sabora kraljevina*, sv. 5, str. 1004–1005.

¹²⁰ Odgovor V. Kriškovića vidi u: *Stenografski zapisi Sabora kraljevina*, sv. 5, str. 1005–1006.

¹²¹ *Hrvatska riječ*, god. 2, br. 300, Zagreb, 9. studenoga 1917.

¹²² *Obzor*, god. 58, br. 307, Zagreb, 10. studenoga 1917.

¹²³ Pazmanovu interpelaciju na 197. saborskoj sjednici od 16. studenoga 1917. godine vidi u: *Stenografski zapisi Sabora kraljevina*, sv. 5, str. 1075–1076.

¹²⁴ Usp. *Stenografski zapisi Sabora kraljevina*, sv. 5, str. 1077.

¹²⁵ *Obzor*, god. 58, br. 314, Zagreb, 17. studenoga 1917.; *Hrvatsko pravo*, god. 4, br. 47, Varaždin, 24. studenoga 1917.; *Hrvatska riječ*, god. 2, br. 307, Zagreb, 16. studenoga 1917.

Zanimljivo je vidjeti kako je Pazman, svjestan da se bliži kraj ratu i rješavanju hrvatskog pitanja, pokušao iznaći rješenje – predložio je svojevrstnu suradnju Starčevićевой stranci prava, koja je prihvaćala Svibanjsku deklaraciju. Tijekom glavne rasprave o zakonskoj osnovi o indennitetu za razdoblje od 1. srpnja do 31. prosinca 1918. godine Pazman je govorio o različitim političkim strujama u Saboru (Starčevićeva stranka prava za ujedinjenje hrvatskih zemalja pod nazivom Jugoslavija, a temelj im je Svibanjska deklaracija, vladajuća koalicija, koja je temeljila politiku na Nagodbi i zalagala se za ujedinjenje pod Ugarskom, te Stranka prava koja je zagovarala ujedinjenje pod vladajućom dinastijom) i nastoji im naći zajedničku platformu kako bi djelovale za ujedinjenje hrvatskih zemalja. Ustvrdio je kako ih od koalicije dijele nepremostive razlike. Pazman je predložio da južnoslavenski orijentirana strana radi za svoje ciljeve, a pravaši za svoje, ne radeći pritom jedni protiv drugih, a ako nagodbenjaci pobijede, neka frankovci i milinovci zajedno kao opozicija rade protiv njih.¹²⁶ Gorljivost Pazmana za tu inicijativu može se iščitati i u *Zapiscima* Isidora Kršnjavoga u kojima Kršnjavi piše kako je Pazman bio spreman napustiti stranku ako ne dođe do fuzije Stranke prava i Starčevićeve stranke prava.¹²⁷ *Obzor* se osvrnuo na Pazmanov govor bez iznošenja stavova o potonjem, što je očekivano s obzirom na to da je riječ o nestranačkom glasilu. Iako je u istom broju objavljen članak o političkom smjeru *Obzora* u kojem se navodi da je nestranački ali naklonjen južnoslavenskoj ideji kako ju je još biskup J. J. Strossmayer zamišljao.¹²⁸ *Novine* su također izvijestile o tom Pazmanovu govoru.¹²⁹

Zastupnik Dušan Popović, pripadnik vladajuće koalicije, prije Pazmanova govora optužio je frankovce da vode imperijalističku politiku, pogotovo prema Srbima. Na tu se konstataciju Pazman posebno osvrnuo.¹³⁰ Odlučno je ustvrdio kako nije riječ o političkom fanatizmu, za što ih je optužio Popović, nego o političkom realizmu jer na području Hrvatske, Slavonije, Bosne i Dalmacije može biti samo hrvatski politički narod. Dopustio je da se pojedinci osjećaju i nazivaju Srbima, ali im se politički status u Hrvatskoj ne može priznati. Na vlastitom je primjeru naveo kako mu je otac bio Mađar i kod njega se u kući govorilo mađarski, ali ga je majka Hrvatica odgojila kao Hrvata, išao je u hrvatske škole, stoga se smatrao Hrvatom.¹³¹ Na kraju je kratko ustvrdio kako neće podržati, kao ni njegova stranka, indennitet.¹³² Indennitet je unatoč protivljenju opozicije prihvaćen.¹³³

¹²⁶ Pazmanov govor na 246. saborskoj sjednici od 9. srpnja 1918. godine vidi u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 6, Zagreb, 1918., str. 1083–1084.

¹²⁷ Kršnjavi piše kako je Starčevićeva stranka prava predložila fuziju ako Stranka prava isključi iz svojih redova Ivicu Franka i Vladimira Sachsa. Više vidi u: Isidor KRŠNJAVI, *Zapisci: iza kulisa hrvatske politike*, sv. 2 (prii. Ivan KRTALIĆ), Zagreb, 1986., str. 786.

¹²⁸ *Obzor*, god. 59, br. 151, Zagreb, 10. srpnja 1918.

¹²⁹ *Novine*, god. 5, br. 144, Zagreb, 10. srpnja 1918.

¹³⁰ Govor D. Popovića o politici frankovaca tijekom glavne rasprave o zakonskoj osnovi o indennitetu za razdoblje od 1. srpnja do 31. prosinca 1918. godine vidi u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 6, str. 934.

¹³¹ Pazmanov govor o vlastitoj obiteljskoj situaciji kao dio interpelacije na 246. saborskoj sjednici u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 6, str. 1085–1086.

¹³² Usp. *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 6, str. 1089.

¹³³ Prihvaćen na 248. saborskoj sjednici od 11. srpnja 1918. godine u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 6, str. 1149–1150.

Slaganje s drugim političkim opcijama

Tijekom svojih govora u sabornici, Pazman je više puta prekidano, a ponekad je bila riječ o odobravanju iz redova protivnih stranaka. Ovdje smo izdvojili Radićevo izravno podržavanje Pazmana na nekoliko mjesta jer je zanimljivo s obzirom na to da je Radić bio protiv političkog katolicizma, a Pazman je bio katolički svećenik. S druge strane njihova je solidarnost omogućena sličnim pogledima u politici koji se mogu prepoznati na razini dvaju stranaka (Stranke prava i Hrvatske pučke seljačke stranke) – težnja za demokratizacijom politike (preko Izbornog reda i Saborskog poslovnika), protivljenje Nagodbi i kasnije Radićevo prepoznavanje velikosrpske tendencije južnoslavenske politike, te prihvaćanje Monarhije kao okvira unutar kojeg će se riješiti hrvatsko pitanje (uz za Radića važno prihvaćanje slavenske uzajamnosti). Zabilježeno je nekoliko slučajeva zajedničkog istupanja frankovaca i radićevaca na biralištima tijekom 1905., 1906. i 1907. godine, a vrhunac je dogovorena saborska suradnja *državnopravne opozicije*, odnosno *pravaško-seljačke sloge* nakon što je Radićeva stranka na izborima 1913. godine dobila samo tri mandata.¹³⁴ U kontekstu suradnje frankovci su podržavali demokratsku agrarnu politiku, a HPSS državopravna načela sadržana u pravaškoj politici. Ipak, pred kraj rata sve više ih razdvajaju frankovačko pristajanje uz Habsburgovce i pravaški program iz 1894. godine te zagovaranje prava naroda na samoodređivanje (uz bliski savez ponajprije s Česima, ali i Poljacima, Slovencima pa i Srbima) iz redova HPSS.¹³⁵ Upravo analizom Pazmanovih saborskih govora nalazimo potkrjepu te suradnje i jasno možemo iščitati koji su to politički stavovi koji povezuju frankovce i radićevce.

Jedan od primjera svakako je rasprava iz prosinca 1916. godine o izglasavanju indemnitetu vladi na kojoj je Pazman dijelio iste političke stavove kao i dio opozicije na čelu sa Stjepanom Radićem – bili su protiv. Sva tri zastupnika Hrvatske pučke seljačke stranke bila su protiv.¹³⁶ Radić je držao kako podržavanje indemnitetu znači podržavanje vlade, a za njih je to bila činovnička vlada podređena Mađarskoj. Istog je stava bio i Pazman koji je govorio u ime svoje stranke.¹³⁷ Tijekom tog poduzetog govora u sabornici Pazmana su u više navrata podržali S. Radić i članovi Hrvatske pučke seljačke stranke, na primjer kada je govorio o cenzuri.¹³⁸

Tijekom rasprave o zakonskoj osnovi o indemitetu, sada za razdoblje od 1. srpnja do 31. prosinca 1918. godine, a koja je održana u siječnju 1918. godine, ponovno dolazi do slaganja Radića i Pazmana. Radić je podržao Pazmanove riječi kako političaru ne dolikuje ponašati se kao pjesnik i samo sanjariti, nego treba djelovati.¹³⁹ Također ga je obranio od napada Ante Pavelića (starijeg), dok je Pazman govorio o političkim prilikama te protiv nagodbene i dualističke politike. Pavelić mu je dobio da će »na prvi mig odletiti u Peštu«, a Radić je

---

¹³⁴ Stjepan MATKOVIĆ, »Politički odnosi Josipa Franka i frankovaca prema radićevskoj ideologiji«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, god. 32–33, br. 1, Zagreb, 1999./2000., str. 281–282.

¹³⁵ Više o različitim pogledima frankovaca i Radića pred kraj Prvog svjetskog rata vidi u: B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, str. 167–168.

¹³⁶ Usp. B. BOBAN, *Stjepan Radić u vrijeme Prvog svjetskog rata*, str. 141.

¹³⁷ Više o Pazmanovim stavovima pogledati u tekstu i na 137. saborskoj sjednici od 22. prosinca 1916. godine u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 4, str. 153.

¹³⁸ Usp. *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 4, str. 154.

¹³⁹ Više o kontekstu te Pazmanove izjave vidi u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 6, str. 1083.

stao u obranu Pazmana izjavom »dr. Pazman ne će«. ¹⁴⁰ Također, iste su stavove dijelili nakon programatskog govora novopostavljenog bana. Oštro su osudili dijelove banova govora. ¹⁴¹

Pazman je uzvratio podršku Radiću kada je bila riječ o saborskim inicijativama koje je držao dobrima. Zastupnik Rojc je predložio demokratsku reformu uprave, ukidanje preostalih elemenata apsolutizma, veću brigu za seljaštvo, uvođenje porote, nezavisnost sudaca te opće, jednako i tajno pravo glasa. ¹⁴² Nakon njega je Radić dostavio svoj ispravak i dodatak na taj žurni prijedlog. Tražio je hitno uređenje pravnog položaja učitelja, uvođenje novog školskog zakona, ukinuće županija i uvođenje kotarskih vijeća s postupnim uvođenjem školovanih kotarskih predstojnika te promjenu saborskog Poslovnika (micanje ustanova o isključivanju narodnih zastupnika iz saborskih sjednica i uvođenje slobode govorenja). ¹⁴³ Taj su dodatak i ispravak potpisali Stjepan Radić, Marko Mileusnić te pripadnici saborskog kluba frankovaca: Ivan Zatluka, Vuk Kiš, Josip Milković, Aleksandar Horvat, Stjepan Pavunić, Stjepan Zagorac, Matija Polić i Josip Pazman – dakle skoro je cijeli saborski klub pravaša frankovaca podržao Radićev prijedlog. ¹⁴⁴

To ne iznenađuje ako uzmemo u obzir činjenicu da su postojali kontakti između frankovaca i Radića ostvareni još suradnjom *državnopravne opozicije*. Premda je Radić zamjerao frankovcima ovisnost o Beču i »protusrbsku strast«, ipak je s njima održavao kontakte u nadi da će prihvatiti slavenstvo i seljački demokratizam. ¹⁴⁵ Upravo je Pazman od frankovaca u navedenom saborskom govoru prihvatio ideju slavenstva. Politički stavovi koje je Pazman dijelio s Radićem bili su i oni vezani uz Nagodbu. Radić je Nagodbu držao preprekom u ostvarenju hrvatskog državnog prava, a isto je govorio i Pazman. Također su obojica upozoravala na talijanske pretenzije. ¹⁴⁶

Pazmanov odnos prema kulturi, znanosti i obrazovanju

Kada govorimo o Pazmanovim stavovima vezanim uz kulturu, znanost ili obrazovanje, tada moramo istaknuti da je prije svega bio domoljub koji je cijenio nacionalnu kulturu i poticao razvoj znanosti i obrazovanja svjestan njihova značenja za razvoj naroda. Navedeno će se dokazati njegovim saborskim govorima.

Pokazao se agilnim zagovarateljem narodne baštine tijekom rasprave o točki broj pet izvještaja Odbora za peticije i pritužbe o narodnoj pučkoj umjetnosti. Naime, problem je bio u sve većoj masovnoj potrošnji i internacionalizaciji pri čemu se zanemarivala narodna kultura

¹⁴⁰ Radićevi komentari odobravanja Pazmanova govora na 246. saborskoj sjednici od 9. srpnja 1918. godine u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 6, str. 1083–1084. Također više o Pazmanovim stavovima o indemitetu pogledati u tekstu.

¹⁴¹ B. BOBAN, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, str. 212.

¹⁴² Prijedlog M. Rojca vidi u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 5, str. 32–36.

¹⁴³ Radićev dodatak vidi u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 5, str. 38–41.

¹⁴⁴ »Sjednica od sriede«, *Hrvatsko pravo*, god. 4, br. 23, Varaždin, 9. lipnja 1917.

¹⁴⁵ Radić piše u listu *Dom* protiv politike frankovaca. Više vidi u: B. KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, str. 167–168.

¹⁴⁶ Više o Radićevim stavovima o Nagodbi, talijanskim pretenzijama i problematici ujedinjenja hrvatskih zemalja vidi u: Branka BOBAN, »Stjepan Radić u Saboru Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, god. 29, br. 1, Zagreb, 1996., str. 197–199.

zanemarivanjem narodne nošnje. No, Ženka Frangeš¹⁴⁷ je s još nekoliko dama 1913. godine osnovala Žensku udrugu za ušćuvanje i promicanje pučke umjetnosti i obrta u Zagrebu, a na čelu udruge bila je Maja barunica Turković. Svrha udruge bila je promicanje narodne kulture promicanjem veziva na nošnjama, maramama, zastorima i odijelima. Svoj su rad podastirale široj javnosti na međunarodnim izložbama, preko publicističke ili edukativne djelatnosti.¹⁴⁸ Doprinos udruge bio je i ekonomske naravi na razini države. Naime, udruga je prodavala svoje proizvode i isplaćivala svojim djelatnicama plaću, pretežno stanovnicama ruralnih sredina.¹⁴⁹ U ratnim godinama i u odsutnosti muških članova obitelji taj je doprinos imao posebno značenje za preživljavanje obitelji. Udruga je preko saborskog odbora za peticije i pritužbe molila financijsku potporu. Na tragu navedenoga, zastupnik Josip Šilović je predložio udruzi dati beskamratne kredite i sufinancirati je kako bi mogla otvoriti nove podružnice, osim postojeće u Petrinji, koje će zaposliti žene i brinuti se o očuvanju autentičnosti narodnih motiva.¹⁵⁰ Pazman je podržao molbu, kako je sam naveo, iz patriotskih razloga. Naveo je također i zgodnu priču o izložbi mađarskog veziva u Parizu u organizaciji austro-ugarskog poslanika u Parizu grofa Szechenya, gdje je zapravo predstavljeno hrvatsko vezivo. Pritom je bio nezadovoljan jer je primijetio da žene u Hrvatskoj radije nose tuđu modu. Njegovi komentari poput onoga da mu se »gadi« kada vidi ženu u širokoj, kratkoj suknji i napadnim cipelama ili onaj da izgledaju kao »nakaze« koje mogu plašiti vrapce, izazvali su smijeh. Podržao je molbu i zbog poticaja za razvoj gospodarstva, odnosno industrije.¹⁵¹ Uz Pazmana, molbu su u sabornici podržali zastupnici: J. Šilović, Milan Rojc, Cezar Akačić, Ivan Peršić i Stjepan Pavunić.¹⁵² Predstavnik vlade u Saboru Stjepan Tropsch, predstojnik za bogoštovlje i nastavu, izvijestio je o dotadašnjoj financijskoj potpori vlade udruzi te pokušajima otvaranja tečajeva šivanja, krojenja i vezenja. Odjelni predstojnik za narodno gospodarstvo Zvonimir Žepić također je podupro molbu.¹⁵³ Točka pet izvještaja odbora za peticije i pritužbe o pomoći udruzi u sabornici je, nakon izrečenih govora, prihvaćena bez protivljenja.¹⁵⁴

Ta je saborska rasprava bila popraćena natpisima u tisku. Dok *Obzor*,¹⁵⁵ *Novine*¹⁵⁶ i *Jutarnji list*¹⁵⁷ donose osnovne napomene, *Hrvatska riječ* piše kako Pazman kritizira žensku modu, a kritiku Mađara izostavljaju, čime Pazman djeluje neozbiljno.¹⁵⁸

¹⁴⁷ Više o Ženki Frangeš i njezinoj djelatnosti u smislu potvrđivanja hrvatske državnosti preko umjetnosti vidi u: Zdenka MARINKOVIĆ, *Frangeš Mihanović, Biografija kao kulturno-historijska slika jedne epohe hrvatske likovne umjetnosti*, Zagreb, 1954.; Suzana LEČEK, »Čipke i narodni vez u ideologiji hrvatskog seljačkog pokreta«, *Zbornik radova sa znanstveno-stručnoga skupa Narodne i/ili nacionalne čipke*, Lepoglava, 2004., str. 19–37.

¹⁴⁸ Više o Udruzi za očuvanje i promicanje hrvatske pučke umjetnosti i obrta u Zagrebu osnovane 22. siječnja 1913. godine vidi u: Antun CUVAJ, »Savez za ušćuvanje i promicanje narodne pučke umjetnosti i obrta«, *Građa za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, sv. 9 (ur. Antun CUVAJ), Zagreb, 1913., str. 358.

¹⁴⁹ O udruzi vidi u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 3, str. 642–643.

¹⁵⁰ Usp. *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 3, str. 643.

¹⁵¹ Pazmanov govor vidi u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 3, str. 652–653.

¹⁵² Njihovi govori u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 3, str. 642–654.

¹⁵³ Govori S. Tropscha i Z. Žepića vidi u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 3, str. 654–656.

¹⁵⁴ Usp. *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 3, str. 657.

¹⁵⁵ *Obzor*, god. 57, br. 59, Zagreb, 29. veljače 1916.

¹⁵⁶ *Novine*, god. 3, br. 46, Zagreb, 28. veljače 1916.

¹⁵⁷ *Jutarnji list*, god. 5, br. 1414, Zagreb, 29. veljače 1916.

¹⁵⁸ *Hrvatska riječ*, god. 1, br. 50, Zagreb, 29. veljače 1916., str. 3.

Doprinos je toga ratnog zasjedanja Sabora svakako i u konačnom osnutku Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu u studenome 1917. godine, a Pazman tom prigodom nije propustio govoriti. Kada govorimo o osnutku Medicinskog fakulteta u Zagrebu, tada valja navesti posebno važan doprinos zastupnika Milana Rojca jer je rasprava o osnutku potaknuta upravo njegovim prijedlogom.¹⁵⁹ Riječ je o pokušaju da konačno unutar Sveučilišta u Zagrebu, kako je predviđeno još 1869. godine Zakonom o osnutku Sveučilišta te na čemu se živo radilo 1888. godine, oživi Medicinski fakultet. Zastupnik Josip Šilović poticao je osnutak navodeći razne razloge: visoka smrtnost dojenčadi do godine života, mogućnost da se djevojke školuju, bolja kvaliteta obrazovanja jer će Fakultet imati manji broj polaznika. Đuro Šurmin je istaknuo kako u gradu postoje lokacije gdje se može smjestiti fakultet, a Cezar Akačić je razlog zašto Medicinski fakultet još nije zaživio tražio u financijskoj ovisnosti o Ugarskoj. Istaknuo je postojanje kvalitetnih liječnika u Zagrebu kao i sramotu da još uvijek ne postoji gradska bolnica, nego samo privatne, uz iznošenje niza poraznih statističkih podataka. Razlog da se ne osnuje Fakultet u Zagrebu jer je povoljnije studentima medicine davati stipendije pobili su svi navedeni govornici. Ustvrdili su kako su stipendije dobivala većinom djeca bogatijih građanskih obitelji a nakon svršenih nauka nisu željeli ići raditi na selo, zato se upravo ondje najviše osjećalo pomanjkanje zdravstvene skrbi.¹⁶⁰

Pazman je podržao osnutak Medicinskog fakulteta i Rojcov prijedlog u svoje, kao i u ime svoje stranke. Naveo je kako je još kao rektor Sveučilišta 1912./13. nastojao učiniti nešto po tom pitanju, no političke prilike (neustavno stanje, komesarijat i provizorij) nisu mu dopustile djelovati u tom smjeru. Kao potvrdu toga da je Medicinski fakultet potreban naveo je predstavku Akademskog senata iz 1888. godine u kojoj se traži njegov osnutak, potom djelovanje Zdravstvenog vijeća, koje je u siječnju 1917. godine poslalo predstavku Zemaljskoj vladi, baš kao i zaključak Zbora liječnika Hrvatske i Slavonije istoga sadržaja – da se otvori Medicinski fakultet. Tvrdio je kako je Sveučilište bez Medicinskog fakulteta krnje i nepotpuno. Napomenuo je i višestruku dobrobit za mladež: prvo za one koji nemaju novaca za studij u inozemstvu, potom za one koji odu u inozemstvo ali ponekad ne dobivaju željenu pouku zbog velikog broja studenata, te za one koji su dosad upisivali Filozofski fakultet ili Pravni fakultet ne iz ljubavi, već zbog nemogućnosti izbora. Kao najvažniji argument naveo je potrebu hrvatskog naroda, jer će Fakultet poboljšati zdravstvenu uslugu i pomoći egzistenciji Hrvata. Rekao je kako ovdje nije riječ o potrebi, nego o dužnosti vlade da ostvari Sveučilišni zakon koji dosad nije zaživio zbog financijskih poteškoća. Pazman financije nije držao nepremostivom preprekom. Istaknuo je kako je još 1888. godine financiranje Fakulteta predviđeno raznim zakladama – odgojne i obrazovne zaklade bivše Vojne krajine, Naukovna zaklada, Strossmayerova zaklada.¹⁶¹ Predložio je korištenje novca iz navedenih resursa, uz iznimke Zaklade stradajućih i sirotinjske zaklade, koje

¹⁵⁹ Prijedlog M. Rojca o otvaranju Medicinskog fakulteta neovisno od izgradnje zemaljske bolnice, što je ujedno bio prijedlog unutar izvještaja proračunskog odbora o proračunu zemaljskih zaklada za 1916./17., točnije o sveučilišnoj zakladi. Više vidi u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 4, str. 485–492.

¹⁶⁰ Govor J. Šilovića, Đ. Šurmina i C. Akačića na 150. saborskoj sjednici od 1. veljače 1917. godine vidi u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 4, str. 563–574.

¹⁶¹ Pazmanov govor isto na 150. saborskoj sjednici od 1. veljače 1917. godine vidi u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 4, str. 574–576.

imaju svoju opravdanu svrhu.¹⁶² Mislio je da bi Fakultet trebalo otvoriti već najesen tako da postupno zaživi, a ne da se čeka izgradnja zgrade. Pazman je uostalom smatrao kako se za Medicinski fakultet mogu naći potrebne prostorije kao što su pronađene i za druge fakultete Sveučilišta. U prilog njegovu inzistiranju da se Fakultet otvori najesen, odnosno da se krene s predavanjima prve godine, išla je i činjenica kako su već postojale katedre za mineralogiju, zoologiju, botaniku, kemiju i fiziku, a nedostajala je samo anatomija. Predložio je također podržati prijedlog grofa Kulmera da se Ortopedski zavod u vlasništvu vojnog erara pretvori u državno vlasništvo.¹⁶³ Istaknuo je i važnost ishodovanja reciprociteta Zagrebačkog sveučilišta, odnosno da doktorat medicine na Sveučilištu u Zagrebu bude ekvivalentan onima u Austro-Ugarskoj Monarhiji.¹⁶⁴ Na kraju govora predložio je da se u razdoblju stanke od zasjedanja Sabora, kao što je već učinjeno za pomoć Zavodu Ćirila i Metoda i za potrebe osnutka škola u Istri, uzme dio od zastupničkih dnevnica i iskoristi za ustroj Medicinskog fakulteta.¹⁶⁵ Svoj je govor Pazman potkrijepio nizom citata što iz predstave Akademskog senata iz 1888. godine, što iz izvještaja o potrebi otvaranja Medicinskog fakulteta u Zagrebu od meritornih stručnjaka profesora Bečkog sveučilišta Eduarda Alberta i profesora Medicinskog fakulteta Praškog sveučilišta Bogoslava Jirouška (Jiruš) od kojega je Akademski senat tražio stručno mišljenje.

Nakon Pazmana govorili su još Miroslav Kulmer i sam predlagatelj M. Rojc te se potom prešlo na glasovanje. Većinom glasova je Rojcov prijedlog, da Zemaljska vlada u što skorije vrijeme otvori Medicinski fakultet na Sveučilištu u Zagrebu, prihvaćen.¹⁶⁶ Fakultet je doista u prosincu te godine upisao prve studente, a činjenica da je upravo u ratnim godinama Fakultet zaživio razumljiva je s gledišta da je tada medicinska skrb Zagrebu bila najpotrebnija.¹⁶⁷

U periodici nalazimo izvještaje sa saborskih sjednica dok se raspravljalo o Medicinskom fakultetu, no nisu odveć iscrpni, što možemo opravdati činjenicom da su u fokusu bili politički događaji.¹⁶⁸

Osim što je podržao osnutak Medicinskog fakulteta, Pazman je potom podržao i predložene preinake Zakonskog članka o osnutku Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu. Pridružio se glavnoj raspravi o zakonskoj osnovi o preinačenju Zakonskog članka o potonjem Sveučilištu podržavši, u vlastito ime i u ime stranke, osnovu. Naveo je više razloga za prihvaćanje osnove: zastarjelost zakonske osnove iz 1874. godine koja je bila na snazi, uvođenje novih katedri za potrebe Medicinskog fakulteta, uređivanje »pragmatike kako činovnika

---

¹⁶² Usp. *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 4, str. 578.

¹⁶³ Zavod je utemeljio iz vlastitih sredstva ortoped Božo Špišić, a uz pomoć vojnog erara ga proširio i modernizirao. Sam je Špišić molio da se vojnom eraru ustupi zgrada na Šalati, a zauzvrat bi Zemaljska vlada dobila Zavod i time važnu instituciju za razvoj Medicinskog fakulteta. Vidi u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 4, str. 579.

¹⁶⁴ Usp. *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 4, str. 579–580.

¹⁶⁵ Usp. *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 4, str. 580.

¹⁶⁶ Usp. *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 4, str. 580–583.

¹⁶⁷ Više o okolnostima osnutka Medicinskog fakulteta vidi u: Vlatka DUGAČKI, Krešimir REGAN, »Zagreb u Prvom svjetskom ratu (Ozračje osnivanja Medicinskog fakulteta)«, *Acta Medico-Historica Adriatica*, god. 13, br. supplement 1, Zagreb – Rijeka, 2015., str. 97–120, posebno str. 117–119.

¹⁶⁸ Pogledati npr.: *Novine*, god. 4, br. 25, Zagreb, 1. veljače 1917.; *Hrvatska riječ*, god. 2, br. 28, Zagreb, 3. veljače 1917.; *Hrvatsko pravo*, god. 4, br. 6, Varaždin, 10. veljače 1917.

sveučilišne biblioteke tako i sveučilišne pisarne«. Bio je zadovoljan jer je i sam kao rektor Sveučilišta 1912./13. godine podržao zahtjev činovnika pisarne da im se plaće izjednače s ostalim zemaljskim činovnicima te je u tom smislu, doduše bezuspješno, urgirao kod odjelnog predstojnika. Zadovoljan je Pazman bio i stoga što je ispravljena nepravda nanesena profesorima teologije jer su njihovi prihodi bili niži od prihoda profesora Pravnog fakulteta ili Filozofskog fakulteta. Jedini je razlog bio taj što su profesori Bogoslovnog fakulteta mogli sami sakupljati školarinu koja bi im ostajala, dok su ostali studenti školarinu plaćali Zemaljskoj blagajni. Koliko je Pazmanu bilo poznato, profesori teologije nikada nisu naplaćivali školarinu i uzimali sebi novac. Nepravda je profesorima teologije nanesena i u kontekstu napredovanja – do tada nisu mogli napredovati u V. činovnički razred, a sada je ta nepravda ispravljena.¹⁶⁹ Nije zaboravio istaknuti ni da od osnutka Sveučilišta vlada nije imala sluha za promjene na Bogoslovnom fakultetu u smislu osnutka novih katedri, što se predloženom zakonskom osnovom promijenilo, baš kao i kod ostalih sastavnica Sveučilišta.¹⁷⁰ Tu možemo iščitati Pazmanovu brigu za matičnu instituciju, odnosno Bogoslovni fakultet, gdje je radio na Katedri moralne teologije.

U generalnoj debati Pazman je prihvatio zakonsku osnovu, ali je u specijalnoj debati imao dva ispravka. Prvi je ispravak predložio na sljedećoj saborskoj sjednici o točki 71 kada je predložio povećati iznos godišnje naknade sveučilišnog propovjednika. Obrazložio je ispravak time da zakon mora biti pravedan te da je u istom paragrafu zakona iz 1874. godine bila navedena godišnja naknada za rektora Sveučilišta i sveučilišnog propovjednika, a sada je, s obzirom na promijenjene gospodarske prilike (novac nema istu vrijednost kao 1874. godine) i povećanje obveza otvaranjem još jednog fakulteta (medicine), odlučeno povećati plaću samo rektoru, dok se propovjednika ne spominje. Istaknuo je važnost i dužnosti propovjednika – važnost religije pri odgoju te dužnost držati misu svake nedjelje i blagdana. Pošteno je na kraju potvrdio kako trenutno i sam vrši tu službu, i *de facto* za sebe traži novac, ali je istodobno istaknuo kako ta služba nije vječna, stoga nije mislio na vlastitu dobrobit.¹⁷¹ Predstojnik odjela za bogoštovlje i nastavu M. Rojc mu je odmah odgovorio kako su u postojećoj zakonskoj osnovi iz 1874. godine mijenjali one paragrafe i točke koje se tiču osnutka Medicinskog fakulteta, i da je tako nastala ta zakonska osnova o kojoj se raspravljalo, pa je odlučeno povećati dohotke rektora jer će imati realno više posla svaki dan, a propovjedniku ostaje služba nedjeljom i blagdanom. Naveo je kako će se Pazmanov prijedlog razmatrati kod izrade potpuno novog zakona o Sveučilištu. Glasovanjem je Pazmanov prijedlog otklonjen.¹⁷²

Drugi je put tražio preinaku točke 76 osnove zakona o preinačenju zakonskog članka o ustrojstvu Sveučilišta – odrediti pedelu (sveučilišnom podvorniku) godišnju plaću, stan, gorivo i doplatu. Prvo se Pazman nadovezao na riječi odjelnog predstojnika vezane uz točku 71 kako nije istina da se promjene zakona odnose samo na one dijelove povezane s osnutkom Medicinskog fakulteta, a dokaz su bile promjene na Bogoslovnom fakultetu

¹⁶⁹ Pazmanov govor na 251. sjednici od 15. srpnja 1918. godine vidi u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 6, str. 1272.

¹⁷⁰ Usp. *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 6, str. 1273.

¹⁷¹ Pazmanov ispravak na 252. sjednici od 16. srpnja 1918. godine vidi u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 6, str. 1296–1298.

¹⁷² Usp. *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 6, str. 1296–1299.

koje je već naveo.¹⁷³ Drugi navedeni razlog za povećanje plaće rektora zbog povećanog opsega posla koji je naveo Rojc, Pazman nije uzeo kao relevantan. Mislio je da je glavni razlog promjena gospodarskih okolnosti, što će se po njegovim riječima vidjeti dalje u raspravi kod uređenja veterinarske i šumarske službe. Potom je objasnio kako je plaća određena pedelu 1874. godine sada, 44 godine kasnije, bila premalena. Rojc se odmah obranio time da su uz preinake zakona nužne za ustroj Medicine provedene i one koje nisu iziskivale dodatan napor i studije. Prijedlog povišenja doprinosa pedelu nije prihvatio jer će pedel uz više posla imati i veće zasluge.¹⁷⁴ Većina je podržala prijedlog odbora, čime je Pazmanov prijedlog ponovno propao. *Obzor* je kratko izvijestio o sadržaju Pazmanovih ispravaka.¹⁷⁵

Pazmanov stav o nekim gospodarskim pitanjima

Pazmanov angažman u sabornici vezan uz gospodarska pitanja usko je povezan s njegovim izbornim kotarom. Trudio se zagovarati njegove interese kao i podići probleme svoga kotara na institucionalno višu razinu. U tom smislu valja navesti da se Pazman založio za šumare, a njegov izborni kotar Nova Gradiška dio je bivše Vojne krajine poznate po velikim šumskim površinama. Interpelirao je u siječnju 1917. godine o problemima u šumarskom zvanju. Nakon što je u svom saborskom govoru ustvrdio kako posao šumara nije lak (različiti vremenski uvjeti u kojima rade, udaljenost šuma, neprohodni putovi), ustvrdio je i određenu, po njemu nepravednu, nejednakost između šumara.¹⁷⁶ Naime, postojalo je Kraljevsko gospodarsko i šumarsko učilište u Križevcima čiji su polaznici po svršetku imali srednjoškolsku spremu, ali je 1898. godine osnovana Šumarska akademija u Zagrebu čiji su, pak, polaznici po svršetku imali akademski stupanj, što je dovelo do jaza između starije i mlađe generacije.¹⁷⁷ Starija je generacija bila stručnija, imala je iskustvo, iako nije imala akademsku naobrazbu, no, mlađi su mogli više napredovati po činovničkim razredima, što je značilo da su imali veće prihode bez obzira na godine službe i stručnost.¹⁷⁸ Pazman navodi djelovanje samih šumara (šumarsko društvo i šumarski činovnici) u svrhu ispravljanja navedene situacije, odnosno šumarskih staleških odnosa, pisanjem nekoliko molbi i deputacija koje su izašle. Problematizira i djelovanje županijskih šumskih nadzornika, netom mlađih ljudi, koji su često mijenjali odredbe vezane uz provođenje šumarskih poslova, što je vodilo neizvjesnosti i samovolji. Držao je da im je takvo djelovanje omogućeno zbog nepostojanja posebnog napatka ili posebne provedbene naredbe vezane uz Zakon o uređenju šumske uprave i šumskog gospodarenja u šumama iz 1894. godine.¹⁷⁹ Pazman je stoga interpelirao bana hoće li se u toj saborskoj periodu izraditi

---

¹⁷³ Usp. *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 6, str. 1299.

¹⁷⁴ Usp. *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 6, str. 1300.

¹⁷⁵ Vidi u: *Obzor*, god. 59, br. 157, Zagreb, 17. srpnja 1918.

¹⁷⁶ Pazmanovu interpelaciju na 141. sjednici od 16. siječnja 1917. godine vidi u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 4, str. 342–343.

¹⁷⁷ Više o učilištu u Križevcima vidi u: Jelena BALOG, »Doprinos u proučavanju povijesti i važnosti Visoke gospodarske škole u Križevcima«, *Podravina*, god. 5, br. 10, Koprivnica, 2006., str. 100–111.

¹⁷⁸ Pazmanovu interpelaciju na 141. sjednici od 16. siječnja 1917. godine vidi u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 4, str. 343.

¹⁷⁹ Usp. *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 4, str. 344.

zakonska osnova o uređenju šumarskih staleških prilika kojom će se ispraviti nepravde nastale uvođenjem Šumarske akademije te je li ban spreman izdati odredbu da se izda naputak i provedbena naredba k zakonu iz 1894. godine.¹⁸⁰

Odmah mu je odgovorio odjelni predstojnik za narodno gospodarstvo Zvonimir Žepić.¹⁸¹ Pojasnio je zakon iz 1894. godine te je objasnio kako je prema članku 14 toga zakona određen prijelazni rok od deset godina u kojem su u šumarsku službu mogli biti primljeni i oni koji imaju samo srednjoškolsko obrazovanje uz uvjet da ne mogu napredovati u službi više od desetog činovničkog razreda. Priznao je, kao i Pazman, kako postoje problemi vezani uz službu šumara koje je potrebno riješiti. Nakon osnutka Akademije u Zagrebu mnogi koji su ju završili morali su čekati odlazak u mirovinu onih na koje se odnosio članak 14 zakona, što je ponukalo mlade da traže posao u drugim strukama, a oni koji nisu našli drugi posao zapošljavali su se kao šumari. Posljedično je to dovodilo do upitne kvalitete šumarskog zvanja. Iznio je broјčane podatke o radnim mjestima i intenciju bana da se zakonski normira položaj šumara i šumskih tehničara, što je ban tijekom te saborske periode povjerio gospodarskom odjelu Zemaljske vlade. Zakonska osnova je napravljena ali prije no što ju predlože Saboru, čekali su da se riješi proračun. Na drugo je pitanje interpelanta odgovorio kako će Zemaljska vlada u najkraćem roku izdati provedbenu naredbu k Zakonu o uređenju stručne uprave šuma pod javnim nadzorom iz 1894. godine.¹⁸² Pazman je prihvatio odgovor u ime vlade i zadovoljio se njime.¹⁸³

Ipak, u srpnju iste 1917. godine Pazman je ponovno interpelirao o šumarima, odnosno o zakonskoj osnovi kojom su uređene staleške prilike šumarsko-tehničkih službenika. Na ponovno interpeliranje ponukala ga je činjenica da se zasjedanje Sabora bliži kraju, a vlada nije podnijela zakonsku osnovu za koju je Zvonimir Žepić u odgovoru na njegovu interpelaciju rekao da je gotova. Istaknuo je da su plaće šumara iznimno niske, iako su nakon njegove interpelacije neki činovnici šumari unaprijeđeni, ipak riječ je o neznatnom broju činovnika i dobroj volji vlade, a ne o zakonu. Stoga je pitao vladu hoće li postupiti kako je obećala na sjednici od 16. siječnja 1917. godine i još u tom zasjedanju podnijeti osnovu zakona o uređenju staleških prilika šumarsko-tehničkih službenika uz provedbeni naputak.¹⁸⁴

Treći je put o sređivanju staleških prilika šumara interpelirao u rujnu iste godine. Taj je put interpelirao o nepravdnim promaknućima na konkretnom primjeru šumskog nadzornika Vase Vučkovića. Potonji je 1916. godine napredovao preskočivši dvadeset svojih kolega, a prema njihovim tumačenjima nije napredovao zahvaljujući znanju, a bio je upleten i u nekoliko afera. Pazmana je taj primjer ponukao na interpelaciju Zemaljskoj vladi kako opravdava nepravde kod promaknuća u šumarskoj struci te zašto pojedinci imaju prednost.¹⁸⁵ Na posljednje dvije interpelacije u Dnevniku Sabora nije pronađen odgovor nadležnih.

¹⁸⁰ Usp. *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 4, str. 345.

¹⁸¹ Žepićev odgovor vidi u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 4, str. 345.

¹⁸² Usp. *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 4, str. 346–348.

¹⁸³ Usp. *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 4, str. 349.

¹⁸⁴ Pazmanovu interpelaciju na 173. saborskoj sjednici od 31. srpnja 1917. godine vidi u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 5, str. 348–349.

¹⁸⁵ Pazmanovu interpelaciju na 187. saborskoj sjednici od 28. rujna 1917. godine vidi u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 5, str. 838–840.

Onodobne su novine sva tri puta izvijestile o Pazmanovim interpelacijama vezanim uz šumare bez iznošenja kritike ili pohvale, dakle isključivo su prenijele vijest.¹⁸⁶

Brigu o interesima svoga izbornog kotara pokazao je i interpelacijom o poplavama Save u području Nove Gradiške. Naveo je kako su ga na tu interpelaciju potaknuli, odmah po izboru za Sabor, njegovi izbornici. Poplave su nanosile velike štete u poljoprivredi i onemogućavale narodu normalan život. Naveo je i problem sela Mačkovac, gdje korito Save ide polukružno i uništava obalu te prijeto da se s vremenom selo pretvori u otok. Slično je bilo i u selu Dolina. Pazman je stoga interpelirao da se pomogne tamošnjem narodu. Shvaćao je da je to složeno pitanje i nije tražio odgovor u smislu da će se problem odmah biti riješen, ali je molio da vlada barem pokaže interes i da dokaže tamošnjim žiteljima da ima u vidu njihov problem. Upozorio je kako se, od kada postoji Nagodba, ulaže u regulaciju rijeka, poglavito Drave i Dunava, a Sava, iako javna rijeka o kojoj je država trebala brinuti, nepravedno je izostavljena. Na kraju je interpelirao bana je li mu poznato kako žitelji Nove Gradiške pate od poplava, potom jesu li mu poznati problemi sela Mačkovec i Dolina te što kani učiniti što se tiče navedenih pitanja.¹⁸⁷ Ni na tu interpelaciju u Dnevniku Sabora nije pronađen odgovor. *Hrvatsko pravo*, *Novine* i *Hrvatska riječ* kratko su se osvrnule na tu interpelaciju.¹⁸⁸

Zakon o sredotočnim pecarama je još jedna tema kojom se Pazman u sabornici bavio, imajući u vidu potrebe svoga izbornog kotara. Pazman je pismeno i usmeno podržao saborski prijedlog stranačkog kolege Ivana Zatluke da se odbaci zakon o sredotočnim pecarama koji nije dopuštao seljacima peći rakiju za vlastite potrebe, nego su sirovinu trebali voziti u središnje pecare ili društva za pečenje rakije.¹⁸⁹ Razlozi za neprovođenje zakona bili su brojni: u zadrugama pecara se nalaze špekulanti i kapitalisti koji su i prije imali masovnu proizvodnju, pecare nisu osnovane na mnogim mjestima, a one koje su osnovane nisu dobro organizirane, nije se seljake adekvatno uputilo u djelovanje pecara, seljacima je skup i otežan prijevoz sirovina. Neki zastupnici su bili protiv prijedloga (Franjo Poljak), a drugi su ga u sabornici podržali (Vinko Lovreković, Tomo Jalžabetić, Ivan Peršić).¹⁹⁰

Pazman se uključio u raspravu prvo objasnivši kako je o toj temi doznao iz lista *Hrvatska*, a potom u sabornici. No, ubrzo nakon toga počele su mu dolaziti nezadovoljne deputacije seljaka njegova izbornog kotara Nova Gradiška. Njegova je dužnost bila odvesti deputacije banu, što je i učinio, no, zastupnik Poljak ga je optužio kako je utjecao na mišljenje seljaka i krivo ih upućivao. Pazman je to oštro pobio.¹⁹¹ Ban im je rekao da ne može ništa

---

¹⁸⁶ Više vidi u: *Hrvatska riječ*, god. 2, br. 12, Zagreb, 15. siječnja 1917.; *Isto*, god. 2, br. 200, Zagreb, 1. kolovoza 1917.; *Isto*, god. 2, br. 259, Zagreb, 29. rujna 1917.; *Obzor*, god. 58, br. 15, Zagreb, 17. siječnja 1917.; *Isto*, god. 58, br. 207, Zagreb, 1. kolovoza 1917.; *Hrvatsko pravo*, god. 4, br. 3, Varaždin, 20. siječnja 1917.; *Isto*, god. 4, br. 31, Varaždin, 4. kolovoza 1917.; *Novine*, god. 4, br. 11, Zagreb, 16. siječnja 1917.; *Novine*, god. 4, br. 174, Zagreb, 1. kolovoza 1917.

¹⁸⁷ Pazmanovu interpelaciju na 125. saborskoj sjednici od 10. veljače 1917. godine vidi u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 4, str. 616–618.

¹⁸⁸ Više vidi u: *Hrvatska riječ*, god. 2, br. 34, Zagreb, 10. veljače 1917.; *Novine*, god. 4, br. 32, Zagreb, 10. veljače 1917.; *Hrvatsko pravo*, god. 4, br. 7, Varaždin, 17. veljače 1917.

¹⁸⁹ Prijedlog I. Zatluke i obrazloženje vidi u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 5, str. 843–846.

¹⁹⁰ Rasprava na 187. saborskoj sjednici od 28. rujna 1917. godine u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 5, str. 846–861.

¹⁹¹ Pazmanov govoru vidi u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 5, str. 861–862.

protiv zakona, osim osnovati bliže filijale kako ne bi morali daleko odvoziti sirovinu, odnosno šljive. Nadalje je Pazman rekao kako su mu počele dolaziti nove deputacije kojima je pokušavao objasniti da se, što se toga pitanja tiče, ništa ne može. Novoj je deputaciji Pazman predložio da idu kod stručnjaka odjelnog predstojnika Hržića, što su i učinili. No, nezadovoljni odgovorom tražili su Pazmana da ih vodi u Budimpeštu. Pazman je osjećao obvezu prema njima i doista su otišli u Budimpeštu ministru Grazu, od kojega su doznali da se zakon neće mijenjati. I dalje nezadovoljni, seljaci su željeli ići u Beč caru, ali Pazman ih je uspio odgovoriti. Pazman je potom održao sastanak u Petrovu selu te i u drugim mjestima, kako bi umirio seljake. Predlagao im je druge načine iskorištavanja šljiva – pekmez, sok. Pokazao se iznimno agilnim; proučio je zakone i u Zagrebu se dodatno raspitao o detaljima toga zakona te je doznao kako je privatnicima, ako imaju vlastitu pecaru, dopušteno peći rakiju uz prethodnu prijavu financijskoj straži, potom financijskom ravnateljstvu u Požegi i na kraju financijskom ministarstvu u Budimpešti. No, ubrzo je kod Pazmana došla nova deputacija seljaka jer ih financijska straža nije htjela primiti da prijave pečenje rakije u vlastitoj pecari. Ljudi su tada, na Pazmanov savjet, odlučili sredotočnoj pecari prodati svoje šljive a većina se učlanila u društvo.¹⁹²

Pazman je potom pojasnio zašto je za ubrzanje Zatlukova prijedloga da se taj zakon anulira. Prvi razlog je bio politički – taj je zakon izazvao nemir u narodu koji je vodio potencijalnim pobunama zbog oduzimanja starog prava i ograničavanja prava na privatno vlasništvo (nisu mogli raditi s vlastitim šljivama što ih volja). Drugi razlog je bio nacionalno-gospodarski, a odnosio se na prijetnje seljaka da će radije porezati voćnjake, nego prodati strancu svoje šljive da od njih peče rakiju, što je, pak, potencijalno vodilo uništenju jedne privredne grane. Argument zastupnika Poljaka kako je zakon donesen zbog ratnih okolnosti (povećanje poreza za pokriće ratnog zajma), Pazman je držao nerealnim jer je zakon donesen još 1908. godine kada nije bilo ratno stanje. Sve navedeno je potvrdilo ispravnost njegova stava o podržavanju hitnosti Zatlukova prijedloga.¹⁹³ Premda je Pazman detaljno objasnio razloge zašto prihvatiti prijedlog Zatluke, saborska većina ga nije prihvatila.¹⁹⁴

Hrvatska riječ je Pazmanov saborski istup prikazala dosta subjektivno i stranački, s pozicije vladajuće koalicije. Naime nisu uopće napisali njegove argumente, već samo optužbe drugih saborskih zastupnika (Wildera i Poljaka) da je oštetio seljake svoga izbornog kotara lošim savjetima. Nakon detaljnog iznošenja optužaba pišu »Pazman se brani« bez njegovih objašnjenja čime ostavljaju dojam da je doista krivo upućivao seljake u Novoj Gradiški.¹⁹⁵ *Obzor* površno izvještava o sredotočnim pecarama s jedinom nakanom – kratko prikazati teme o kojima se raspravljalo u sabornici.¹⁹⁶

Nakon svega navedenog o Pazmanovu angažmanu u sabornici oko gospodarskih pitanja možemo konstatirati da je zastupao interese svoga kotara Nova Gradiška te da je sudjelovao u raspravama i podnosio interpelacije gospodarske tematke isključivo vezane za svoj kotar.

¹⁹² Usp. *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 5, str. 863–865.

¹⁹³ Usp. *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 5, str. 865–867.

¹⁹⁴ Usp. *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 5, str. 870.

¹⁹⁵ *Hrvatska riječ*, god. 2, br. 259, Zagreb, 29. rujna 1917.

¹⁹⁶ *Obzor*, god. 58, br. 265, Zagreb, 29. rujna 1917.

Pazmanov angažman oko interesa lokalne zajednice

Uz niz već navedenih Pazmanovih pokušaja pomoći svom izbornom kotaru zabilježen je i pokušaj pomoći interpelacijom općini Cerić u Srijemskoj županiji. Predmet Pazmanove interpelacije bio je nezakonito postupanje općinskog bilježnika Ante Pinterovića iz navedene općine. Protiv njega su podnesene tužbe kotarskoj oblasti u Vukovaru, državnom odvjetništvu u Osijeku i predstavka Zemaljskoj vladi. Optužen je za cijeli niz zlodjela: od oprosnih prijedloga (primaio mito za vojno oprosne predmete), poslova oko aprovizacije¹⁹⁷ (krijumčario hranu), preko poslova rekviriranja (koristio se sirovinama dobivenim rekviriranjem za privatne potrebe), do pritiska pri izboru općinskog vijeća.¹⁹⁸ Kotarska oblast nije ništa poduzela, a županijska ga je kaznila globom u visini jedne mjesečne plaće. Nuštarski župnik – selo Cerić pripadalo je župi Nuštar – potom je odnio vladi predstavku o nezadovoljstvu stanovnika Cerića Pinterovićevo samo novčanom kaznom. Pazman je progovorio i o reperkusijama koje su se odrazile na stanovnike Cerića, Pinterovićeve tužitelje – fizički obračuni i prijeljivje. Nakon svega navedenog Pazman je interpelirao vladu zašto nije nešto poduzela da zaštiti ljude koji su tužili Pinterovića.¹⁹⁹ Od periodike u *Obzoru* i *Novinama* pronađeni su članci o radu Sabora unutar kojih se spominje ova interpelacija.²⁰⁰ Odakle je Pazman doznao za nevolje stanovnika Cerića nije poznato, no svakako je riječ o vrijednoj inicijativi, iako je ostala bez odjeka kod interpeliranog.

Pazman – svećenik saborski zastupnik

Pazman je bio katolički svećenik, stoga je zanimljivo razvidjeti je li njegova pripadnost svećeničkom staležu utjecala na stavove u sabornici, a ako je, u kojoj mjeri. Katolički svećenici tada još uvijek nisu imali svoju političku stranku (do 1919. godine i osnutka Hrvatske pučke stranke), stoga su bili simpatizeri ali i članovi različitih političkih opcija. Pazmanov je svećenički poziv došao do izražaja u nekoliko saborskih govora.

Prvi put je u sabornici progovorio iz pozicije katoličkog svećenika prilikom rasprave o izglasavanju indemnitetu vladi. U sklopu rasprave, tijekom svoga govora, izjasnio se protiv konfesionalnih protestantskih, židovskih ili pravoslavnih škola, a kao razlog zašto ne uvesti protestantske škole naveo je da one šire germanizaciju. Tu je očito riječ o zaštiti interesa kako Crkve tako i Hrvatske. Osim navedenoga, problematizirao je i postojanje masonske protucrkvene organizacije u Zagrebu. Kao potkrjepu svojoj tvrdnji iznio je vijest o postojanju jedne njihove lože *K ljubavi bližnjega* u Zagrebu, kojoj je vlada 6. listopada 1912. godine potvrdila pravila.²⁰¹ Naveo je s određenom dozom optužbe kako je pred-

---

¹⁹⁷ Racionaliziranje nabave i raspodjele namirnica najčešće u vrijeme rata. (Hrvatski jezični portal *on-line* <http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search> (posjećeno 7. veljače 2016.).

¹⁹⁸ Pazmanovu interpelaciju na 249. saborskoj sjednici od 12. srpnja 1918. godine vidi u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 6, str. 1186–1188.

¹⁹⁹ Usp. *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 6, str. 1189–1190.

²⁰⁰ *Novine*, god. 5, br. 146, Zagreb, 12. srpnja 1918.; *Obzor*, god. 59, br. 154, Zagreb, 13. srpnja 1918.

²⁰¹ Ta je loža doista postojala u Zagrebu od 1903. godine kada je sisačka loža Ljubav bližnjeg premijestila središnjicu u Zagreb. Više o masonima u Zagrebu i loži *Ljubav bližnjeg* vidi u: Zoran D. NENEŽIĆ, *Masoni 1717.–2010. Pregled historije slobodnog zidarstva u Srbiji, na Balkanu i u svetu*, sv. 1, Beograd, 2010., str. 328–333.

stojnik narodno-gospodarskog odbora Zvonimir Žepić financijski pomogao društvo pod izlikom da je ono utemeljeno radi pomaganja dojenčadi mlijekom.²⁰² Pazmanova reakcija na postojanje masonske lože u Zagrebu ne iznenađuje uzmemo li u obzir činjenicu da su masoni nastojali umanjiti utjecaj klera u društvu i politici, a Pazman govori s pozicije katoličkog svećenika.²⁰³

Na njegov je govor imao primjedbu prozvani Z. Žepić, odjelni predstavnik za narodno gospodarstvo. Tvrdio je kako nije upoznat s činjenicom da je navedeno društvo *K ljubavi bližnjega* masonsko, a da bi i tada podržao plemenit cilj pomaganja dojenčadi. Spočitnuo je Pazmanu kao svećeniku što ne bi učinio to isto.²⁰⁴ Pazman mu je odgovorio bez odstupanja od svoga stava da je riječ o objektivnim razlozima zašto ne podržati masonsko društvo, a ako netko želi pomagati potrebite može to činiti na druge načine, a ne preko protuvjerske organizacije.²⁰⁵ Taj je Pazmanov istup o masonima izazvao zanimanje *Hrvatske riječi*, koja je detaljno opisala događaje u sabornici²⁰⁶ baš kao i *Novine*²⁰⁷. Premda su pokazale određeno zanimanje za tu temu, ni *Hrvatska riječ* ni *Novine* ne iznose vlastite stavove. Istodobno *Hrvatsko pravo* samo šturom obavijesti prikazuje događaje u sabornici.²⁰⁸

Pazman je također pokazao solidarnost sa svećenicima svojom interpelacijom upućenom zbog nezakonitog postupanja kotarske oblasti u Sisku. Potonja je donijela naredbu 30. listopada 1917. godine kojom si je dala za pravo mijenjati odredbe o luknu – župnici su trebali svoje lukno namiriti u novcu, a ne u naravi, prilikom rekvizicije kukuruza – a to je bilo isključivo pravo Hrvatskog sabora. Mislio je da je svećenstvu sisačkog kotara, pogotovo siromašnih župa kao što su Farkašić, Žažina, Sela, Mala Gorica, ionako učinjena materijalna šteta prilikom rekvizicije kukuruza i pšenice. U ljeto 1917. godine prilikom rekvizicije pšenice nije se naime vodilo računa o luknu jer su svi viškovi rekvirirani, čime nije ostalo pšenice za lukno župnicima. Oštećeni su mogli potraživati svoje pravo sudskim putem, ali to bi zacijelo trajalo nekoliko godina, stoga su se »pouzдали« u kukuruz, no tom im je naredbom uskraćen i kukuruz.²⁰⁹ Svećenstvo se, prema Pazmanovim saznanjima, žalilo Duhovnom stolu u vladi zbog nezakonitog postupanja. Pazman je objasnio kako je lukno plaća svećenicima, a kako je svaka plaća činovnika izuzeta od rekvizicije, tako je i lukno trebalo ostati netaknuto, bez obzira na to što su svećenici bili spremni višak od lukna dati u ratne svrhe. Dodatni je problem zbog te situacije nastupio i u odnosima župljana i svećenika. Svećenici su tražili svoje pravo, a župljani su se pozivali na odredbe kotarskih oblasti. Pazman je namjeravao tu interpelaciju iznijeti još sredinom studenoga, no saborske su sjednice bile odgođene, a u međuvremenu je na inicijativu Duhovnog stola vlada tu odredbu brzojavno opozvala, ali opoziv nije objavljen župljanima. Pazman je ipak interpelirao vladu je li joj poznata odredba kotarskih oblasti u Sisku od 30. listopada

²⁰² Pazmanov govor o masonima i argumenti kojima dokazuje da se loža nalazi u Zagrebu vidi u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 4, str. 156–159.

²⁰³ Više o odnosima masona i Katoličke crkve vidi u: Z. D. NENEZIĆ, *Masoni 1717.–2010.*, str. 141–148.

²⁰⁴ Govor Z. Žepića vidi u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 4, str. 159.

²⁰⁵ Pazmanov odgovor vidi u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 4, str. 159–160.

²⁰⁶ *Hrvatska riječ*, god. 1, br. 298, Zagreb, 22. prosinca 1916.; *Isto*, god. 1, br. 299, Zagreb, 23. prosinca 1916.

²⁰⁷ *Novine*, god. 3, br. 291, Zagreb, 22. prosinca 1916.

²⁰⁸ *Hrvatsko pravo*, god. 3, br. 53, Varaždin, 30. prosinca 1916., str. 3.

²⁰⁹ Pazmanovu interpelaciju na 204. saborskoj sjednici od 14. prosinca 1917. godine vidi u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 6, str. 93–94.

i ako je, kako opravdava takvo nezakonito postupanje. Također je postavio pitanje da, ako je istina da je odredba opozvana, zašto nije opoziv preko općine priopćen narodu.²¹⁰ Na tu interpelaciju nije pronađen odgovor nadležnih.²¹¹

Teološka znanja je Pazman, profesor Bogoslovnog fakulteta, pokazao osvrnuvši se na govor zastupnika Živka Bertića o muslimanima.²¹² Bertić je ustvrdio kako se kršćani i muslimani klanjaju istom Bogu, što je Pazman ocijenio zabludom. Naglasio je kako nema ništa protiv muslimana Hrvata jer su mu svi Hrvati dragi, no, tvrdio je kako je njihovo poimanje Boga drukčije negoli ono kršćana. Radić je upadao Pazmanu u riječ kako je samo jedan Bog, ali Pazman je objašnjavao da kršćani vjeruju u Sveto Trojstvo, a muslimansko je poimanje drukčije. Ustvrdio je također kako su katolici najtolerantniji. Tu jasno možemo iščitati razlike između pravaša i HPSS, odnosno Radića, koji je uvjereni liberal. Posebno se Pazman dotaknuo dijela Bertićeva govora gdje se narugao križu, što ga se kao vjernika vrlo neugodno dojmilo.²¹³

Pazman je tijekom svog daljnjeg izlaganja, u istom govoru, o pitanjima odnosa s Austrijom optužen za klerikalizam i apsolutizam Katoličke crkve. Optužbe je izazvala njegova konstatacija da Austriji treba biti bezuvjetno lojalan, jer je držao »nebezuovjetnu lojalnost« oksimoronom. Dao je za ilustraciju nekoliko nesprenih primjera. Prvi mu je primjer bio da dijete koje dobije od roditelja neopravdano batine neće prestati biti poslušno. Sličan je primjer dao za školu i učitelja – ako učitelj neosnovano kazni učenika, učenik mu ostaje poslušan. Tu se očituju i njegovi stranački stavovi – podržavanje lojalnosti prema Austriji. Također, istaknuo je jasnu distinkciju između zakona kojih se treba pridržavati u državi i politike – i sam je bio pokoran Zemaljskoj vladi jer je to zakon zahtijevao od njega, iako je bio drukčijih političkih uvjerenja. Radić je provokativno dobacio da se samo Bogu može biti bezuvjetno lojalan, ali se Pazman snašao odgovorom – vlast je od Boga. Dobacivali su mu (Ivan Peršić) provokacije na račun te izjave, u smislu kako je ona sasvim suprotna od stavova oca Stranke prava Ante Starčevića. Na to je Pazman objasnio da se u politici poziva na Starčevića, ali u vjeri ne. Osvrnuo se i na provokacije zastupnika Marka Mileusnića da svećenici prvo propovijedaju »ne ubij«, a potom blagoslivljaju oružje. Pazman je objasnio da je rat borba ali i obrana, a svatko se smije i mora braniti. Također je objasnio da se ne blagoslivlja oružje, već ljudi koji idu u boj, ali često neupućeni ljudi krivo tumače taj postupak.²¹⁴ Iz navedenog možemo iščitati kako je Pazman trezveno odgovarao na provokacije, ali i kako je stao u obranu svoga staleža i katoličke vjere bez obzira na političke stavove. Zanimljiva je izjava kako u politici slijedi Starčevića, dok u vjeri ne, što je jasan pokazatelj kako je unutar stranke među članovima morala postojati određena distinkcija kada se govori o vjerskim pitanjima, no ta tema nadilazi okvire rada i zahtijeva nova opsežnija istraživanja.

---

²¹⁰ Usp. *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 6, str. 95.

²¹¹ Tiskovine također nisu posvetile veću pažnju toj interpelaciji. Pronađena je štura obavijest u *Obzoru*, god. 58, br. 341, Zagreb, 15. prosinca 1917.

²¹² Govor Ž. Bertića tijekom glavne rasprave o zakonskoj osnovi o indemitetu za razdoblje od 1. srpnja do 31. prosinca 1918. godine vidi u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 6, str. 982–987.

²¹³ Nastavak Pazmanova govora na 246. saborskoj sjednici od 9. srpnja 1918. godine vidi u: *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 6, str. 1087.

²¹⁴ Usp. *Stenografski zapisnici Sabora kraljevina*, sv. 6, str. 1088.

Zaključna razmatranja

Pazman je bio pripadnik Stranke prava nastale fuzijom Starčevićeve hrvatske stranke prava i kršćanskih socijala u ljeto 1910. godine, a sudjelovao je i u samim pregovorima oko fuzije kao predstavnik kršćanskih socijala. Premda se od 1910. godine tri puta kandidirao za saborskog zastupnika u kotaru Draganić, tek je početkom 1916. godine izabran zastupnikom u kotaru Nova Gradiška. Pazman je u ratnim godinama vrlo aktivno sudjelovao u radu Sabora.

U njegovim saborskim istupima možemo iščitati ponašanje karakteristično za pravaše – predsjednik Sabora ga je često morao opomenuti zbog skretanja s teme, a na prvom saborskom istupu mu je oduzeta riječ. To ukazuje i na problem Poslovnika koji je dopuštao isključivanje zastupnika i onemogućavao vođenje demokratskog parlamentarnog života. Upravo je stoga Pazman upozoravao na potrebne izmjene Poslovnika i izbornog reda u svojim govorima, ali i zasebnom interpelacijom. Pazman se u političkim stavovima sasvim slagao s politikom svoje stranke, što je govorima i dokazao. Zalagao se za ujedinjenje hrvatskih zemalja unutar Habsburške Monarhije na osnovi hrvatskog državnog prava, a bio je protiv nagodbene i južnoslavenske politike. Branio je hrvatske interese – značaj i dostojanstvo Hrvatskog sabora, pravo na ujedinjenje hrvatskih zemalja – te je ustao protiv mađarizacije, pogotovo što se tiče škola, ali i u gospodarskoj politici, npr. regulacija rijeka. Uostalom činjenica da nije žalio zbog ovrha i financijskog gubitka koje mu je nanijela fuzija Katoličkog tiskovnog društva i Radničke tiskare dokaz je istinske vjere u Stranku prava i njezinu pozitivnu ulogu na političkoj sceni. Ipak, pokazao je određene simpatije prema Starčevićевой stranci prava koja je prihvaćala južnoslavensko rješenje hrvatskog pitanja i Svibanjsku deklaraciju, a što pripisujemo pokušaju iznalaska rješenja u ratnim okolnostima. Druge ideje i stavovi kojima bi se udaljio od političkih stavova frankovaca u saborskim govorima nisu pronađeni.

Zanimljiva je solidarnost koja je pronađena između članova Stranke prava i HPSS-a u određenim pitanjima. Prvotno valja napomenuti kako ih je povezivao parlamentarni status, odnosno činjenica da su obje stranke bile u opoziciji, pa je stoga razumljivo da su u raspravi o davanju indemnitetu vladi ili podržavanju novoga bana, stranačkog čovjeka iz redova vladajuće koalicije, obje stranke zauzele negativan stav. No, zanimljivo je kako je S. Radić stao u obranu Pazmana prilikom napada A. Pavelića (starijeg), što možemo pripisati Radićevom iskrenom uvažavanju Pazmana. Također su i pripadnici Stranke prava podržali Radićeve prijedloge: uređenje pravnog položaja učitelja, uvođenje novog školskog zakona, novo upravno uređenje te promjenu saborskog poslovnika. Potonje možemo iščitati u kontekstu demokratskog i modernog vođenja parlamentarnog života jer politički suprotstavljene strane složno prihvaćaju dobre i za narod korisne inicijative.

No, to nije bio slučaj samo što se tiče Stranke prava i HPSS-a. Zabilježeno je također složno djelovanje opozicije i vladajućih pri osnutku Medicinskog fakulteta ili kada se raspravljalo o pomoći Ženskoj udruzi za ušćivanje i promicanje pučke umjetnosti i obrta u Zagrebu. Premda u opoziciji, Pazman nije propustio podržati korisne i dobre inicijative vladajuće koalicije. Svesrdno je podržao osnutak Medicinskog fakulteta, još kao rektor Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu 1912./1913., te je naveo niz razloga kojima je opravdao otvaranje Fakulteta. Kao rektor je pokrenuo i inicijativu rješavanja pitanja plaća činovnika sveučilišne biblioteke i sveučilišne pisarne, što je preinakama Zakona o Sve-

učilištu u toj saborskoj periodu i učinjeno. Stoga opravdano možemo reći da je bio dobro upućen u pitanja Sveučilišta te da se zalagao za određene izmjene. Činjenica da je pozdravio otvaranje novih katedri također ide u prilog njegovim težnjama da se Sveučilište modernizira, a pokazao je i brigu za matičnu instituciju, Bogoslovni fakultet, pozdravivši inicijativu za izjednačavanje plaća profesora Bogoslovnog fakulteta s onima drugih profesora Sveučilišta. Pazman se aktivno uključio u specijalnu raspravu o preinakama zakonskog članka o osnutku Sveučilišta te je predložio promjene u dvije točke – povećati iznos godišnje naknade sveučilišnog propovjednika i odrediti pedelu (sveučilišnom podvorniku) godišnju plaću, stan, gorivo i doplatak. Oba su prijedloga odbijena, ali je prvi zanimljiv jer se njime Pazman založio za vlastite interese. Naime, tada je Pazman i sam vršio službu sveučilišnog propovjednika, premda je objasnio kako to ne čini zbog sebe već zbog onih propovjednika koji će doći nakon njega. Isto je tako, kao i drugi saborski zastupnici bez obzira na stranačku pripadnost, podržao pomoć Ženskoj udruzi za ušćivanje i promicanje pučke umjetnosti i obrta u Zagrebu. U govoru je posebno istaknuo ekonomsku ulogu Udruge kao i ulogu u širenju nacionalne svijesti i domoljublja. Pazmanu je taj aspekt bio iznimno važan.

Pazman nakon izbora nije zaboravio svoj izborni kotar, štoviše sve gospodarske teme u sabornici, u kojima je Pazman sudjelovao, ticale su se njegova kotara. Tri je puta interpelirao o problemima u šumarskom zvanju (nejednakost među šumarima zbog otvaranja Šumarske akademije u Zagrebu). Tražio je da se donese zakonska osnova o uređenju šumarskih staleških prilika koja će uvesti red i ispraviti nesrazmjer između iskustva, stručnosti i obrazovanja šumara prilikom njihova zapošljavanja i napredovanja. Treća je interpelacija o šumarima bila zbog preferiranja pojedinca prilikom napredovanja, a pokazao ju je na konkretnom slučaju šumskog nadzornika Vase Vučkovića. Na tu interpelaciju, kao i na još neke, nije pronađen odgovor u Stenografskom zapisniku Sabora kraljevina. Također, podržao je ubrzanje Zatlukova prijedloga da se zakon o sredotočnim pecarama anulira jer je osporavao privatno pravo (ljudi nisu mogli peći rakiju od vlastitih sirovina), a i zbog prijatni seljaka da će uništiti voćnjake ako sa svojim urodima neće moći postupati kako ih volja, što je držao iznimno štetnim za gospodarstvo. Na kraju valja navesti, u pogledu zaštite interesa vlastitog kotara, da se interpelacijom pobunio protiv djelovanja mađarske škole u Novoj Gradiški u koju se upisivalo hrvatsku djecu.

Uz niz već navedenih Pazmanovih pokušaja pomoći svom izbornom kotaru zabilježen je i pokušaj pomoći interpelacijom općini Cerić u Srijemskoj županiji kako bi zaštitio ljude od samovolje općinskog bilježnika.

Pazman je bio teolog i profesor na Katedri moralne teologije Bogoslovnog fakulteta, a to je razvidno i iz nekoliko njegovih saborskih govora. Upravo je s pozicije katoličkog svećenika progovorio o masonima i konfesionalnim školama, zauzevši negativan stav. Potom je branio svoj stalež zbog nezakonitog postupanja kotarske oblasti u Sisku, koja je donijela naredbu i promijenila odredbe o luknu prilikom rekvizicije kukuruza. Potonjom su bili oštećeni župnici (trebali su svoje lukno namiriti u novcu, a ne u naravi), a Pazman je osudio takvo postupanje. Očekivano se, također s teološkog aspekta, osvrnuo na govor zastupnika Živka Bertića o sličnostima katolika i muslimana, kao i na provokaciju zastupnika Marka Mileusnića o blagoslovu oružja. U toj je raspravi posebno zanimljiv

Pazmanov stav kako se sa Starčevićem slaže u politici, ali ne i u vjeri. Tom konstatacijom Pazman dokazuje kako su razlike frankovaca i katoličkih svećenika morale biti prisutne, pogotovo kada uzmemo u obzir liberalne stavove frankovaca o slobodi građana često ističane prije fuzije s kršćanskim liberalima 1910. godine. No, politička je potreba stavljena iznad vjerskih načela, što i sam Pazman priznaje. Upravo su vjerski stavovi bili ono što je udaljivalo Pazmana i Radića. Prilikom te saborske rasprave došlo je do žustre diskusije o poimanju vjere i Boga u kojoj je Pazman jasno nastupio s pozicije svećenika, a Radić mu se upadicama suprotstavio.

Onodobna periodika je kontinuirano izvještavala o saborskom radu. Dok su nestranački *Jutarnji list* i *Obzor* nepristrano iznosili osnovne informacije o tijeku saborskih sjednica, *Hrvatsko pravo*, glasilo Stranke prava bilo je očekivano subjektivno glede Pazmanovih istupa – podržavali su ga. Subjektivnost se iščitava i na stranicama *Hrvatske riječi*, glasila Hrvatske ujedinjene samostalne stranke. Nerijetko su Pazmanove govore sveli na minimum proizvoljno, birajući što će predstaviti široj javnosti, pazeći pritom da ne kompromitiraju vladajuću koaliciju. Na stranicama *Novina* nije veća pažnja posvećena Pazmanu, iako je bio katolički svećenik, a riječ je o glasilu riječkih kapucina, a potom i Hrvatskog katoličkog seniorata. Objašnjenje možemo potražiti u Pazmanovu stranačkom opredjeljenju. Naime, Pazman je bio pripadnik frankovačke Stranke prava, a *Novine* su se zauzele za južnoslavensku ideologiju. Također, očito je kako su političke teme u navedenim tiskovinama bile daleko popraćene negoli, na primjer, one o gospodarstvu ili kulturi.

Konačno, na osnovu svega navedenog možemo zaključiti kako je Pazman bio vješt političar koji je spretnim mijenjanjem tema uspio izreći političke stavove unatoč strogom i ograničavajućem Poslovniku. Primjerice raspravu o obrazovanju iskoristio je da progovori o patriotizmu. Možemo reći i da su mu nacionalni interesi bili na prvom mjestu, a dokaz je i prijedlog svojevrsne suradnje Starčevićевой stranci prava te zauzetost za korisne inicijative bez obzira od koje strane one bile predložene, vlade ili suprotnih političkih stranaka. Primjer Pazmanova saborskog djelovanja potvrđuje tezu da su katolički svećenici bili živo angažirani oko iznalaska različitih političkih rješenja hrvatskog pitanja u ratnim godinama prve polovice 20. stoljeća.

Summary

POLITICAL ACTIVITIES OF PRIEST JOSIP PAZMAN IN THE LIGHT OF HIS PARLIAMENTARY SPEECHES

Josip Pazman was exceptionally involved public servant – professor at the Theological Faculty of the University of Zagreb, and canon at the College of St Jerome. Regarding politics he was supporter of Christian socials and later member of Frank wing of the Party of Rights. As a member of this political party in 1916 he was elected at the Croatian Parliament as representative of Nova Gradiška district. The author of this article has analyzed Pazman's parliamentary speeches in order to determine his viewpoints regarding culture, politics, education and economy. Pazman's parliamentary speeches reflect

attitudes characteristic for all the members of the Party of Rights. Namely, Chairman of the Parliament often had to admonish him because he usually did not stick to the topic of discussion. Moreover, it seems that Pazman agreed with all the important viewpoints of his party, and this can be easily proven by his speeches. He supported unity of all Croatian historical lands on the basis of the Croatian state right, and he disapproved politics that agreed with Austro-Hungarian and Hungarian-Croatian Compromises, as well as he was against any South Slavic political orientation. By the same token, he defended Croatian interests – importance and dignity of the Croatian Parliament, right to union of the Croatian historical lands, and thus he openly disagreed with Hungarization of the educational system and economy (regulation of river flows). After the election Pazman did not forget his electoral district, since all of his parliamentary speeches were related to some extent with Nova Gradiška district. The fact that Pazman was theologian and professor at the Chair for ethical theology of the Theological Faculty is also traceable in some of his parliamentary speeches.

KEY WORDS: *Josip Pazman, priest, Croatian Parliament, Party of Rights, Frank wing of the Party of Rights, World War One, 20th century, ecclesiastical history.*